

Klimakrisen

- en udfordring til teologi og kirke

Ny Mission nr. 16

Klimakrisen - hvad ved vi, hvad tror vi, og hvad gør vi?

Redaktør Mogens S. Mogensen

Ny Mission nr. 16

Dansk Missionsråd
2009

PRØVETRYK

Klimakrisen

- hvad ved vi, hvad tror vi, og hvad gør vi?

Ny Mission nr. 16

Redigeret af Mogens S. Mogensen

Dansk Missionsråd

1. udgave, 1. oplag

Omslag:

Omslagsfoto:

Tryk: Laser Tryk, Århus

Layout: Charlotte Munch 2090 4638

Indhold

Forord	4
<i>Af Mogens S. Mogensen</i>	
Klimaforandringer ændrer vor måde at leve på.....	8
<i>Af Mattias Söderberg</i>	
Fra skabelsesteologi til dybdeinkarnation. Om klimaforandringens økologi og teologi.....	15
<i>Af Niels Henrik Gregersen</i>	
Klimakrisen i luthersk perspektiv.....	41
<i>Af Kurt Christensen</i>	
Ekofeministisk teologi.....	47
<i>Af Maria Jansdotter Samuelsson</i>	
Naturen, det billige skidt.....	53
<i>Af Bent Bjerning-Nielsen</i>	
Grøn kirke	63
<i>Af Hanna Smidt</i>	
Klimakrisens konsekvenser for nødhjælps- og udviklingselskaber	70
<i>Af Floris Faber</i>	
Danmissions politik for miljø og klima.....	78
Skabt i Guds billede – Grundtvigs syn på mennesket i verden.....	87
<i>Af Kim Arne Pedersen</i>	
Noter	116

Forord

Af Mogens S. Mogensen

Vejret har altid – i det mindste i Danmark – været et yndet samtaleemne. Det er et uforpligtende emne, som det er ufarligt at bringe op i konversationen, og som alle kan have en mening om. Og hvis man ikke er landmand eller fisker, er det hovedsageligt vort humør og vor færden udenørs, som bliver påvirket af vejret.

Anderledes forholder det sig med klimaet. I de seneste år er vi blevet klar over, at udviklingen i klimaet kan ændre afgørende på livsvilkårene for hele klodens befolkning. Mens der indtil for nylig var meget delte meninger mht. udviklingen i jordens klima, er der nu opstået en konsensus på dette område, og klimaudsigten er foruroligende.

Miljøproblemer er ikke et nyt fænomen, men har været på dagsordenen lige siden 1970'erne, i form af ressourceknaphed og forureningsproblemer. Men den nuværende klimakrise med dens globale opvarmning ser ud til at få mere dybtgående og katastrofale konsekvenser for livsvilkårene på jorden. Klimakrisen er en ny udfordring, som også kirken må forholde sig til. I dette nummer af Ny Mission vil vi se på klimakrisen ud fra tre spørgsmål: Hvad ved vi? Hvad tror vi? Hvad gør vi?

Hvad ved vi?

I artiklen "Klimaforandringer ændrer vor måde at leve på" opsummerer Mattias Söderberg, der er leder af Folkekirkens Nødhjælps klimaarbejde, hvad videnskaben ved om klimakrisen. "Klimaforandringerne er en realitet, og det går hurtigt", og der er "et tydeligt link mellem menneskehedens ageren og klimaforandringerne". Den drastiske forøgelse af udledningen af CO₂ og andre drivhusgasser er hovedårsagen til den globale opvarmning. Denne globale opvarmning vil få konsekvenser overalt på jorden, men de fattige i den tredje verden vil blive ramt hårdest.

Hvad tror vi?

På spørgsmålet om, "hvad kirken og miljøet har med hinanden at gøre – rent bortset fra at man brænder mange lys af kirkerne", svarer professor i

samtidsteologi ved Københavns Universitet, Niels Henrik Gregersen, at "der i skabelsestroen ... ligger et natursyn, der kombinerer sansen for naturens storladenhed med en særlig sans for dens skrøbelighed." I bogens hovedartikel "Fra skabelsesteologi til dybdeinkarnation. Om klimaforandringens økologi og teologi" peger Gregersen på, at først når sanserne og følsomheden over for andre skabninger åbnes, opstår der en etisk tilskyndelse til at tage vare på skaberværket. En kristen økoteologi må imidlertid ikke kun forankres i den første trosartikel om skabelsen, men også den anden trosartikel. Kristi inkarnation er en "dybdeinkarnation", hvor Gud i Kristus bevæger sig helt ind i "materialitetens kød" og en gang for alle forener sig med alt levende på jorden.

Kurt Christensen, der er professor i etik og religionsfilosofi ved Menighedsfakultetet i Århus, peger, som titlen på hans artikel lyder, på "Luther-ske perspektiver på klimakrisen." Ganske vist må klimaspørgsmål henregnes til det verdslige regimente, men det betyder netop, at teologi og kirke med ordets magt må holde de verdslige instanser til ilden på dette område. Ud fra et skabelsetisk perspektiv er vi ansvarlige for at modarbejde klimaændringer, men samtidig gælder det i et eskatologisk perspektiv, at disse økologiske bestræbelser i sidste instans vil være forgæves, da vor klode vil forgå.

På dette punkt anlægger Maria Jonsdotter Samuelsson, der er lektor i religionsvidenskab, ved Karlstad Universitet, et andet perspektiv. I artiklen "'Ekofeministisk teologi" tales der om hele skabelsens befrielse og fuldkommengørelse her og nu. En økofeministisk teologi bygger på et ikke-antropocentrisk verdensbillede, hvor det tages alvorligt, at også dyrene og naturen er en del af skaberværket, og hvor næstekærligheden udstrækkes til kærlighed til naturen. Naturens underordning og kvinders underordning ses her som to sider af samme sag.

Danske skabelsesteologer som Ole Jensen og K.E. Løgstrup var i deres udvikling af en kristen skabelsesteologi stærkt påvirket af skønlitterære forfattere og digtere. I artiklen "Naturen, det billige skidt" argumenterer Bent Bjerne-Nielsen, der underviser på Skandinavisk Akademi for Lederskab og Teologi i København, for, at det nytteorienterede og teknologiske sprog må suppleres med det poetiske sprog, hvis også vi i dag skal forstå

og agere hensigtsmæssigt mht. de økologiske udfordringer, vi står over for i dag. Det hellige, det, der fylder mennesket med ærefrygt og fascination havde trange kår i moderniteten, men er overvintret i skønlitteraturen, og derfra må vi hente ressourcer til igen at se på naturen som gudskab og hellig.

Til dette afsnit hører også valgmenighedspræst Kim Arne Pedersens artikel om Grundtvigs natursyn, "Skabt i Guds billede – Grundtvigs syn på mennesket i verden". Artiklen, som er placeret sidst i bogen pga. dens længde og dens fagligt set sværere tilgængelige karakter, lægger grunden for spændende overvejelser om relevansen af Grundtvigs natursyn for den aktuelle klimadebat. Pedersen konkluderer, at det ikke er alle elementer af Grundtvigs tænkning på dette område, som vi kan bruge i dag. "Hvad der har blivende betydning er det forhold, at Grundtvig understreger menneskets gudbilledlighed og i samme åndedrag taler om en form for gudbilledlighed i anden række i naturen – tanker, der både griber ved deres karakter af kristen poesi og også maner til betænksom omgang med naturen".

Hvad gør vi?

I slutningen af 2009 afholdes der klimatopmøde i København. En arbejdsgruppe kaldet "Grøn Kirke" under Danske Kirkers Råd søger at sætte klimaret på kirkernes dagsorden frem mod dette topmøde. I artiklen "Grøn Kirke" viser Hanna Smidt, der er sekretær for arbejdet med Grøn Kirke, hvad kirker, menighedsråd og almindelige kirkegængere kan gøre for at værne om skaberværket og modvirke klimakrisen. "Vi har i kirken et sprog, som omhandler Guds skaberværk som noget, vi er en del af, som en gave og som noget, vi har et forvaltningsansvar i forhold til". Desuden forkyn-der kirken et håb, der kan motivere til handling.

Hovedårsagerne til den globale opvarmning er at finde i den vestlige rige verden, mens de fattige i den tredje verden er dem, der efter al sandsynlighed rammes hårdest af dens konsekvenser. I artiklen " Klimakrisens konsekvenser for nødhjælps- og udviklingssekskaber" udfordrer Mission Østs Operations Director, Floris Faber, kristne nødhjælps- udviklingsorganisationer til at omstille deres arbejde og organisation, så de effektivt hjælper

deres partnere i den tredje verden til at tilpasse sig de drastiske forandringer, som klimakrisen medfører. "Klimaændringerne vil påvirke hele vores virkefelt og skal adresseres på tværs af nødhjælps- og udviklingskontinuumet, politisk, fortaler- og programmæssigt."

Som det første danske missionselskab har Danmission netop vedtaget en miljø- og klimapolitik. Dokumentet "Danmissions politik for miljø og klima" viser, hvordan klima- og miljøhensyn bygges ind i alle selskabets aktiviteter, både ude og hjemme. Der skal lægges vægt på miljø og klima som tværgående tema i de enkelte projekter, det skal indgå i den teologiske undervisning og tages op på dialogkonferencer. I en dansk kontekst bestemmes det, at "Danmissions CO2-udledning skal kortlægges og reduceres. Målet er at blive CO2-neutrale inden udgangen af 2011."

Spørgsmålene om, hvad vi ved, hvad vi tror, og hvad vi skal gøre, når det gælder den pågående klimakrise, bliver ikke endegyldigt besvaret i denne bog. Det er spørgsmål, som i den kommende tid, op til klimatopmødet, og i de næste mange år, til stadighed må drøftes. Ikke bare på internationale konferencer og i politiske forsamlinger, men også i menigheder og studiekredse, i missionselskaber og nødhjælps- og udviklingsorganisationer. Vejruddsigten ændrer sig fra dag til dag, men der er desværre intet, der tyder på, at klimaudsigten snart vil ændre sig.

Klimaforandringer ændrer vor måde at leve på

Af Mattias Söderberg

Klimaforandringerne er menneskeskabte, og de sker her og nu. Selv om det måske føles abstrakt i en dansk kontekst, så er det en del af hverdagen i mange fattige lande, hvor almindelige mennesker mangler muligheder for at tilpasse sig de nye forhold. Allerede i dag må mange fattige ændre deres måde at leve på. En del må gå længere for at finde vand, andre bliver nødt til at flytte deres huse. I Danmark er vi ikke begyndt at ændre så meget endnu, men det kommer, om vi vil det eller ej. Klimaforandringerne og de efterfølgende effekter er en realitet, og vi er nødt til at handle.

Klimaforandringerne er en realitet

Vi kan alle foretage vores egne vurderinger af det lokale temperatur - og vejrskift. Det er dog sværere at få et helhedsbillede af, hvad det er, der sker med hele vores jord, med hele skaberværket. FNs klimapanel, IPCC, blev dannet for at give beslutningstagere bedre information og viden om verdens klima. ¹Deres analyse bygger på den nyeste forskning udført af forskere rundt om i verden, og det er den bedste samlede vurdering af klimaforandringerne og deres effekter, som findes.

IPCCs analyse er tydelig. Klimaforandringerne er en realitet, og det går hurtigt. Det er sandt, at der altid har været forandringer i klimaet, men studier viser, at forandringerne nu går stærkt samtidigt med, at forskningen peger på et tydeligt link mellem menneskehedens ageren og klimaforandringerne.

Den vigtige observation, som findes i IPCCs rapporter, er, at verdens gennemsnitstemperatur stiger. Elleve af de seneste tolv år har været blandt de varmeste år siden 1850. En anden vigtig observation er, at indholdet af CO₂ i atmosfæren vokser. CO₂ gør, at de solstråler, der rammer jorden, ikke reflekteres ud i rummet igen, hvilket skaber den såkaldte drivhuseffekt.

CO₂-udslip er i sig selv ikke noget nyt. Tværtimod er det en del af jordens kredsløb. Problemet er dog, at udslippene af CO₂ og andre drivhusgasser

er øget drastisk gennem industrialiseringen og den måde, vi lever vores liv på i de rige lande. Vi øger andelen af drivhusgasser i atmosfæren, når vi transporterer os med bil, når vi køber produkter, som er fremstillet gennem energiintensive processer, når vi spiser store mængder kød, og når vi opvarmer vores hus med olie, kul eller naturgas.

Klimaforandringernes konsekvenser²

De videnskabelige observationer af klimaforandringerne er kommet tæt på i det seneste år, men for de mennesker, som lever med de daglige effekter af klimaforandringerne, er disse observationer ikke nogen nyhed. For landmændene i Malawi er det blevet stadigt sværere at vide, hvornår man skal så og høste. Regnen kommer ikke længere forudsigeligt, som den gjorde tidligere, og når det endelig regner, kommer der så meget vand, at den eventuelle høst bliver ødelagt. For menneskerne i Bangladesh er klimatruslen dobbelt, da stigninger i havniveauet kombineres med oversvømmelser, når gletsjerne i Himalaya smelter. For mange øboer rundt om i verden er klimaforandringerne også meget reelle. I Papua Ny Guinea, en østat i det Stillehavsregionen, er den første ø allerede blevet evakueret, da stigende havvand ødelagde øens ferskvand. Maldiverne har accepteret, at klimatruslen er en realitet, og fra offentlig side er man begyndt at kigge efter muligheder for at opkøbe land i andre lande.

Effekterne af klimaforandringerne kan ses allerede i dag, men hvis man kigger på IPPCs analyser, vil effekterne blive langt større i takt med, at jordens temperatur stiger. Hvis temperaturen stiger med mere end to grader, vil det få store konsekvenser. Mellem 20 og 30% af verdens plante- og dyrearter vil være i risiko for at blive udryddet, og effekterne på økosystemer og biodiversitet vil forandre betingelserne for adgang til vand og mulighed for fødevarerproduktion. Når gletsjerne smelter, som vi allerede kan se på Grønland, stiger havniveauet. I slutningen af dette århundrede vil stigningen være mellem 18 og 58 cm. I tætbefolkede lavlande som Bangladesh og mange ø-stater vil dette være katastrofalt, og store grupper mennesker vil blive nødt til at flygte.

Klimaforandringer følger ikke landegrænser. De rammer alle lande og kontinenter. Effekterne for landene er dog meget forskellige. I Holland føl-

ger man, lige som kystområderne i Indien, nøje med i ændringer i havniveauet. Forskellen er dog den, at Holland og de andre rige lande har institutionel, teknisk og økonomisk kapacitet til at tilpasse sig forandringerne, mens fattige lande, og især fattige mennesker, mangler kapacitet og muligheder for at leve med effekterne af klimaforandringerne, og derfor rammes de meget hårdere af de forandringer, vi allerede ser.

I Afrika vil effekterne af klimaforandringerne lede til både oversvømmelser og tørke. En af de store udfordringer er, at klimaet er mindre forudsigeligt. For fattige landmænd er det nødvendigt at vide, hvornår regn og tørke kommer, for at det skal være muligt at drive landbrug. IPCCs rapporter peger på, at udbyttet fra landbruget kan falde med op til 50% allerede i 2020, og op til 250 millioner mennesker risikerer at mangle drikkevand.

I Asien risikerer mere end en milliard mennesker at blive påvirket af mindsket adgang til drikkevand. Antallet af oversvømmelser vil vokse, og det vil også øge risikoen for sygdomme som malaria, kolera og diarre.

I Europa vil klimaforandringerne også få effekter. Regionale forskelle bliver større, hvor f.eks. Sydeuropa vil få et tørrere og varmere klima. I Danmark vil vi komme til at mærke forandringerne med øget havniveau og større effekter af storme. Disse forandringer kommer til at påvirke, hvordan vi bygger infrastruktur og huse, men det kan også få betydning for, hvilke dyr og vækster, der trives i vores natur.

Konsekvenser for udvikling

For ulandene handler klimadebatten ikke kun om de effekter, som klimaforandringer har på natur og miljø. Det er oversvømmelser og tørke, vi ser i dag, men mulighederne for udvikling i morgen er også i fare. Udvikling kan defineres på mange måder, men hvis man kigger på økonomisk vækst og levestandard, er det tæt relateret til en form for industrialisering. En øget produktion betyder dog, med de fleste teknologier, øgede udslip af CO₂. Mange af de ulande, som er godt i gang med industrialisering, som for eksempel Kina og Indien, ser risikoen i, at der kommer en klimaaftale, som sætter et loft for, hvor meget CO₂ et land må slippe ud. I praksis vil det kunne få den konsekvens, at ulandene ikke kan fortsætte med deres udvikling og industrialisering. Det vil bevirke, at verdens opdeling mellem

rige og fattige lande bliver cementeret, og at mulighederne for at ændre på disse forhold forsvinder.

Samtidig kan ulandene dog se, at et loft er nødvendigt for at mindske de klimaforandringer, som allerede har en stor effekt på deres befolkninger. Hvis temperaturen bliver ved med at stige, kommer de negative effekter til at vokse endnu mere, og mulighederne for udvikling vil forsvinde i takt med, at fokus bliver på tilpasning og overlevelse i det nye klima.

De pågående klimaforhandlinger har stor betydning for, hvilke effekter klimaforandringerne får i ulandene på længere sigt. Hvis CO₂-udslippene ikke reduceres nok, bliver de konkrete effekter alt for store, og hvis ulandene selve får for store forpligtelser, mindskes deres muligheder for udvikling.

En mulig løsning

Effekterne af klimaforandringerne er store, men heldigvis findes der også muligheder for, hvordan vi kan mindske de negative effekter og måske også skabe en positiv og mere bæredygtig udvikling. Løsningerne vil dog også påvirke vores måde at leve på, ikke mindst i rige lande som Danmark. Det handler om at mindske på CO₂-udslippene, og der er brug for store reduktioner. Hvis alle mennesker på jorden skal have samme ret til CO₂-udslip, bliver der plads til ca. et ton CO₂ per person per år. I Danmark bruger vi i dag godt ti ton. Den reduktion, der er brug for, opnås ikke ved at skifte pærer i lamperne. Der er brug for store forandringer, som også vil have effekt på vore liv. En del kommer gennem ny teknologi, løsninger, der bruger mindre CO₂, eller løsninger, der skaber energi uden at bruge CO₂. Der bliver dog også brug for forandringer, som handler mere om, hvordan vi lever, for eksempel i forhold til, hvordan vi spiser og transporterer os. Disse forandringer relaterer til vores kultur og vores måde at leve. Forandringerne behøver dog ikke nødvendigvis mindske kvaliteten i vores liv. Tværtimod kan nye vaner og måder at gøre tingene på at berige vores liv.

Klimaforandringerne er dog globale, og der er brug for en global løsning. Det nytter ikke noget at foretage forandringer i Danmark alene. Den store udfordring i de pågående klimaforhandlinger er netop fordelingen mellem forskellige lande. Hvem skal betale, og hvor meget? Som beskrevet

ovenfor kan loft for CO₂-udslip have direkte effekt på mulighederne for udvikling, og det er en realitet i både rige og fattige lande. Det er dog ikke retfærdigt kun at kigge på udslippene i dag. Klimaforandringerne skyldes historiske CO₂-udslip, og selv om der i dag er mange ulande som er begyndt at få en industri, så er det de rige lande, der har stået for de store udslip de seneste mange år.

En retfærdig og bæredygtig løsning på klimakrisen skal sikre, at CO₂-udslippene reduceres, således at temperaturstigningerne ikke bliver større end de to grader, FNs klimapanel har identificeret som en kritisk grænse. Samtidigt skal fordelingen af ansvaret for reduktionen af CO₂-udslip gennemføres på en sådan måde, så at de fattigste lande stadigvæk får mulighed for udvikling, det vil sige, at ulande får mulighed for i en periode øge deres udslip. Endelig er der brug for massiv økonomisk støtte til ulandene, så de får mulighed at tilpasse sig til de klimaforandringer, som skyldes de rige landes tidligere udslip, samt hjælp til indførelse af ny teknologi, som vil gøre det muligt for dem at blive ved med at udvikles, selv om det ikke kan ske med samme store CO₂-udslip, som vi har haft i de rige lande.

Kirkernes respons

Klima blev et internationalt politisk debattemne ved FNs verdenskonference i Rio i 1992. I 1994 oprettedes UNFCCC³, en FN institution som skaber rammerne for de internationale forhandlinger om klima og klimaforandringer. Kirkernes Verdensråd har fulgt disse forhandlinger fra begyndelsen, og i det seneste år er arbejdet blevet intensiveret.⁴ Stadig flere kirker og kirkelige organisationer er gået ind i klimadebatten, og samarbejdet i Kirkernes Verdensråd har derfor fået større og større betydning.

Ved det seneste af FNs klimatopmøder, som blev holdt i Poznan i Polen i december 2008, deltog en international økumenisk delegation med mere end 70 kirkelige repræsentanter og partnere fra hele verden. I gruppen var der både ambitioner om at påvirke de tekniske dele af forhandlingerne og om at sikre, at forhandlingerne ikke mister kontakten med virkeligheden og det store spørgsmål om skaberværkets fremtid. Den svenske ærkebiskob Anders Wejryd sagde i en tale på konferencen:

... som et fællesskab af kirker appellerer vi til jer om at fortsætte pro-

cessen mhp at nå den utvetydige løsning, som vi forventer. Trods truslen om klimaforandringer ser vi med en følelse af undren på livet på planeten Jorden. Det er et mirakel og en gave! Vi deler alle ansvaret for at være bevidste viceværter for dette vort hjem. Vi vil stå sammen med jer og have jer i vore bønner, lige som I allerede er i millioner af menneskers bønner rundt om på jorden.

De internationale klimaforhandlinger er vigtige, men hele ansvaret kan ikke lægges på politikere og regeringer. Det handler også om, hvordan vi som enkeltpersoner lever, og hvordan vore kirker og organisationer vælger at forholde sig til den fælles udfordring, som klimaforandringerne er. I Danmark er flere kirker og organisationer gået sammen i en arbejdsgruppe under Danske Kirkers Råd, for at skabe et initiativ kaldet Grøn Kirke.⁵ Gennem en række forpligtelser kan enkelte menigheder blive "grønne kirker" og dermed engagere sig i klimadebatten, blandt andet ved at mindske de CO₂-udslip, kirkens aktiviteter medfører.

Grøn Kirke er også gået med i den internationale kampagne, Countdown to Copenhagen.⁶ Den internationale kampagne er sat i gang af en række kirkelige udviklingsorganisationer, inklusive Folkekirkens Nødhjælp. Organisationerne ønsker at sætte fokus på effekten af klimaforandringerne i de fattigste lande. Den aftale, som bliver vedtaget ved det store klimatopmøde i København i december 2009, vil have stor betydning for ulandene. Det er vigtigt, at de rige lande forpligter sig til både at mindske deres udslip og til at støtte initiativer i ulandene om tilpasning til klimaforandringerne. Gennem kampagnen kan man tilslutte sig en opfordring til verdens ledere om at arbejde for en retfærdig aftale i København, men der indgår også en personlig forpligtelse, hvor de, som støtter kampagnen, opfordres til selv at gøre, hvad de kan for at mindske deres personlige CO₂-udslip.

Der er brug for store forandringer både i vores personlige livsstil og på den måde, vores lokale og internationale samfund fungerer. Det er nu klimaforandringerne sker, og det er nu, vi er nødt til at agere.

Mattias Söderberg, f. 1974, leder af Folkekirkens Nødhjælps klimaarbejde. Opvokset i Stockholm, Sverige, flyttet til Danmark i 2001. Master i Statskundskab fra Lund Universitet, inklusive studier i Stockholm og Limerick i Irland. Har arbejdet med bistand og udviklingspolitik i forskellige NGOer, i statslige SIDA og som selvstændig konsulent. Har været aktiv i økumenisk samarbejde på lokalt, nationalt og internationalt niveau.

Fra skabelsesteologi til dybdeinkarnation

Om klimaforandringens økologi og teologi⁷

Af Niels Henrik Gregersen

Den globale opvarmning adskiller sig fra de tidligere miljøproblemer ved, at der er tale om langsigtede processer med globale effekter. Teologien kan ikke løse de økologiske problemer, men inspirere til at se realiteterne i øjnene og diskutere mulige løsninger. Forfatteren henter inspiration fra de danske skabelsesteologer K.E. Løgstrup og Ole Jensen. Først må sanserne og følsomheden over for andre skabninger åbnes, og derefter opstår den etiske tilskyndelse til at tage vare på skaberværket. Efter en gennemgang af betydningen for en biologisk bevidst teologi af pagten mellem Gud og verden redegør forfatteren for sine overvejelser om "dybdeinkarnation", Guds bevægelse helt ind i materialitetens biologiske kød. Dermed understreges altings dybe sammenhæng, hvor den evige og uendelige Gud i Kristus har samfund med alt levende på jorden. Artiklen afsluttes med en opfordring til folkekirken om at gøre en række søndage i kirkeåret til "skabelsens søndage".

Om skabelse og skrøbelighed

Klimaforandringerne angår efter sagens natur os alle uanset tro og livsholdning. Jeg begynder derfor med nogle almene overvejelser over, hvordan den globale opvarmning adskiller sig fra andre miljøproblemer, som har været på dagsordenen siden 1970'erne og 1980'erne. Den globale opvarmning adskiller sig således på afgørende måder fra de tre klassiske miljøproblemer: ressourceknapheden, forureningen og affaldsproblemet. Ikke mindst fordi der er tale om langsigtede processer, der har store globale effekter, uanset hvilke verdensdele, der er de primært ansvarlige for den menneskeskabte drivhuseffekt.

Herefter vender jeg mig til de særlige bidrag til diskussionen, som kirkerne og den teologiske refleksion kunne bringe ind i debatten. For nogen vil nok spørge, hvad kirken og miljøet har med hinanden at gøre - rent bortset fra at man brænder mange lys af i kirkerne? Mit svar er her, at der i skabelsestroen (kristendommens første trosartikel) ligger et natursyn, der

kombinerer sansen for naturens storladenhed med en særlig sans for dens skrøbelighed. Naturens storhed gør, at den ikke bare kan betragtes som "det billige skidt" (som PH og andre kulturradikale har kaldt det). Skrøbeligheden betyder derimod, at naturen må værnes. Navnlig de svageste må værnes; men selv ikke den mest velpolstrede kan overleve for sig selv. For verden er skabt på en sådan måde, at vi er afhængige af hinanden.

I dansk sammenhæng har K.E. Løgstrup og Ole Jensen med rette peget på skabelsestanken som en fundamental basis for en økologisk orienteret teologi. Men der findes andre teologiske ressourcer, som der også kan være grund til at minde om. For det første er der tanken om en "pagt" mellem Gud og skaberværket. Selve ordet "pagt" (hebraisk *berit*) har ordhistorisk noget med "bånd" at gøre.⁸ Gud har sluttet en pagt ikke bare med Abraham (1 Mos 17), med Moses (2 Mos 19; 24) og med jødefolket, men med hele menneskeheden, ja, med alt levende på jorden (1 Mos 9). Det er dette bånd, der bliver fornyet ved nadverbordet, hvor brødet og vinen deles ud som Jesu eget legeme og blod.⁹ Kristus selv er således den anden Adam (Rom 5), dvs. en "jordskabning" ligesom den første Adam, der blev dannet af jordens muld; selve navnet Adam er således afledt af det hebraiske ord *adamah*, der betyder jord. Kristendommens unikke tanke om Guds inkarnation – at Gud selv går ind i verden, tager bolig i verden og "bliver kød" (Joh 1,14) – hører hjemme i denne sammenhæng. Guds Søn er gået ind i kødets skrøbelige verden for at forbinde sig med kødet og stå last og brast med sine skabninger, i livet såvel som i døden. Og hvad der gælder for Guds Søn, det gælder også for Gud selv. Gud er således både med i spurvens flugt og i dens fald, for "ingen spurv falder til jorden uden Faderen" (Matt 10, 29).

Derfor findes der både skaberværkets store pagt (pagten med Noa), lovens gamle pagt (med Abraham, Moses og jødefolket) og evangeliets nye pagt (mellem Gud og alle skabninger i Kristus). Og mens der består et vist modsætningsforhold mellem lovens gamle og evangeliets nye pagt, så sker der med inkarnationen en ny realisering af pagtens bånd mellem skaber og skabning, den pagt som allerede kom til orde i Noa-pagten, symboliseret med regnbuen (1 Mos 9,12-17). Ligesom den første trosartikel (om Gud Fader) siger, at livet er en ufortjent gave, som vi skal værne om, således

siger den anden trosartikel (om Guds Søn), at Gud holder fast i båndet mellem skaber og skabning helt ind i livet og døden. Og den tredje trosartikel siger, at Gud Helligånd vil videreføre livet trods alle sammenbrud undervejs. Langt udover vores fantasi og forestillingsevne vil Gud med Helligåndens kraft transformere det biologiske liv i den fortsatte skabelse, så vi ikke længere lever på hinanden og af hinanden. Der ligger med andre ord ubrugte ressourcer for en økologisk teologi i anden og tredje trosartikel.

Endelig vil jeg så i tredje del vende tilbage til den aktuelle problemstilling og spørge, hvad vi så måske kunne gøre, andet end at skrue ned for varmen og forbruget. Konkret vil jeg foreslå, at Folkekirken forordner nogle søndage i kirkeåret, fx i september, der kunne fejre skabelsen, ligesom man endnu nogle steder har høstgudstjenester. Men jeg vil også rejse det muliggivende upopulære spørgsmål, om vi ikke i miljøbevægelserne skulle tænke lidt mere i kategorier af transformation i stedet for alene at tale i kategorier af bevarelse. Også teknologiske løsninger bør tænkes ind i problemstillingen. For vi kan ikke – med en befolkning på over 6 milliarder mennesker – komme tilbage til naturen, uden at vi lader de fattige og svage dø. I naturens store sammenhæng er vi altid allerede. Spørgsmålet er alene, hvilken natur vi vil komme til at leve i – og hvilke risici vi vælger og vælger fra. For vi kan næppe løse alle fire miljøproblemer på én gang.

I. Klimaforandring er ikke (bare) et spørgsmål om forurening og forbrug

Med de Forenede Nationers "Fourth Assessment Report" fra *Intergovernmental Panel on Climate Change*¹⁰ fastslår panelet på baggrund af en gennemgang af allerede foreliggende forskningsdata i peer-reviewede tidsskrifter,

- at den globale temperatur er steget med 0,74 grader Celcius over en hundredårig periode (1906-2005),
- at havvandet er steget med 1,8 mm pr år siden 1961, men stigende til 3,1mm pr år siden 1993,
- at den arktiske is er skrumpet ind med 2,7% per årti, i sommerperioderne med 7,4% per årti,
- at ud af 29.000 observationsdata er mere 89% svarende til de forventede

tede modeller.

Det angives, at de usædvanlige vejr­fænomener de sidste årtier med "meget høj sikkerhed" kan føres tilbage til menneskelig aktivitet, ikke mindst på grund af udledning af kult­veilte (CO₂), metangasser (CH₄) og dinitrogenoxid (N₂O). Disse udledninger er steget markant siden den industrielle revolution, men med en eksponentiel stigning på 70% alene mellem 1970 og 2004. På baggrund af denne menneskeskabte globale opvarmning projiceres der

- en forventet gennemsnitlig temperaturtilvækst på op til 6,4 grader i år 2100, med 4,5 grader som det mest sandsynlige, hvis ikke der gribes ind, mens man vil kunne nå ned på mellem 1,1-2,0 grader, hvis man foretager de nødvendige politiske indgreb,
- en stigning i verdenshavene på mellem 0,4 og 0,7 meter i år 2100.¹¹

Uanset tallene, som jeg giver videre på lånt autoritet, er der grund til at lægge mærke til, at der her er peget på et nyt økologisk problem i forhold til 1970'ernes problemstillinger, der vedrørte forurening og energikrise. Måske kan problemet bedst sammenlignes med et for højt blodtryk i den menneskelige organisme. Man mærker ikke synderligt til hverken blodtrykket eller opvarmningen, mens det stiger, men resultatet kan alligevel blive fatalt. På denne baggrund foreslår jeg at skelne mellem fire forskellige typer af miljøproblemer. Disse er ganske vist ofte forbundet med hinanden, men behøver ikke at være det. Derfor skal man næppe heller regne med nogen universalløsning på alle problemer på én gang.

- Ressourceknaphed (fx energi, jordlag, vand, fisk)
- Forureningen af det ydre miljø (jord, luft og vand) og indre miljø (kropsgifte)
- Affaldsproblemer (fx husholdninger og atomaffald)
- Den globale opvarmning (gennem CO₂, metangasser m.m.)

Ressourceproblemet

Ressourcernes knaphed må opfattes som et vilkår, der nøje hænger sammen med planetens grænser, teologisk udtrykt: med skaberværkets givne begrænsninger. Knapheden i ressourcer har i nogle tilfælde en direkte

sammenhæng med forurening og global opvarmning, som i tilfældet med olie, gas, kul og andre fossile brændstoffer. I andre tilfælde er knapheden derimod frembragt ved et for ensidigt menneskeligt forbrug, som i tilfældet med overfiskning eller med et for intensivt jordbrug. I store dele af USA er jordlaget fx så nedslidt på grund af intensiv brug af gødning, at landbrugsproduktionen muligvis vil falde de kommende årtier. Atter andre ressourcer, som frisk drikkevand, forurener naturligvis slet ikke. Derimod kan forurening ødelægge friskvandsreservoirer. Det grundlæggende problem er dog ikke så meget vandets knaphed som det velkendte forhold, at det befinder sig de forkerte steder – lidt vand, hvor der er mange mennesker, meget vand, hvor der er få mennesker. Det primære problem er dermed kombinationen af et fordelingsproblem og en befolkningstilvækst, som ikke kan blive ved uden at planetens grænser overskrides.

Forureningsproblemet

Forureningen er derimod et menneskeskabt problem, som har to former, dels forureningen af det ydre miljø, dels forureningen af kroppens indre miljø som følge af kemisk behandlede fødevarer og hudprodukter. Med hensyn til forureningen af det ydre miljø er der sket det glædelige, at forureningen i den rige del af verden flere steder er blevet minimeret og dermed gjort tålelig. Luftforureningen er blevet mindsket i den vestlige verdens storbyer – ikke mindst pga. politiske krav om partikelfiltre på dieselmotorer og krav om bedre brændstofudnyttelse. Badevandet er forbedret ved de danske kyster – atter på grund af fornuftige politiske beslutninger om stop af direkte udledninger i havet. Vindkraften blev økonomisk favoriseret i Danmark indtil systemskiftet i 2001, og har nu – efter 6 års klimaforandringsfornegetelse – atter fået regeringens opmærksomhed. Værre forholder det sig sandsynligvis med det indre miljø i form af ophobninger af giftstoffer i organismen. Selvom økologiske fødevarer langsomt har vundet plads som en betydelig nicheproduktion, er der fortsat tale om en niche. Vi kan sandsynligvis vente os mange dårlige nyheder om kroppens kemiske forurening, som allerede nu fører til en markant dårligere fertilitet blandt danske mænd. På trods af dystre prognoser synes forureningen af det ydre miljø dog ikke at være blevet så altomfattende som frygtet i 1970'erne og 1980'erne.

Min pointe er imidlertid her, at der ikke består en nødvendig sammen-

hæng mellem forureningsniveauet og energiforbruget. Sammenligner man fx Beijing med 17 millioner mennesker på et stort område og Hong Kong med ligeledes 17 millioner indbyggere på et langt mindre territorium, så vil enhver besøgende vide, at forureningen er mange gange værre i Beijing end i Hong Kong. Derimod er energiforbruget – og dermed CO₂-udledningen – sandsynligvis mange højere gange i Hong Kong end i Beijing.

Affaldsproblemerne

Ethvert forbrug fører til affald, og med en stigende befolkning vil affaldsproblemet stige. Affaldsproblemet er dog blevet mildnet gennem affaldssortering og forbrændingsanstalter med gode filtre. Dog ændrer dette ikke på, at CO₂-udslippet fortsat stiger, og at der findes former for affald som fx atomaffald, som vi kun kan indkapsle, men (endnu) ikke skaffe af vejen.

Den globale opvarmning

Dette er som sagt et nyt problem, som også må tages i syne som sådan. Min pointe er her, at drivhuseffekten ikke nødvendigvis har at gøre med "forurening", men derimod med en alvorlig vægtforskydning i naturens normale stofskifte. Fra 1970 til 2004 er de globale udledninger af CO₂ steget fra 28 til 49 mia. tons.¹² Og mens ulandenes CO₂-udledning i dag kun udgør 40% af kuldioxidudslippet, vil det omkring århundredets slutning antagelig være 75% af CO₂-udledningen.¹³

Det skal ikke nægtes, at vi fortsat har forureningsproblemer omkring os og i os, men til forskel fra giftstoffer er CO₂ en fuldstændig normal og integreret del af naturens stofskifte. Hver eneste celle i mennesker og dyr lever af at optage ilt fra atmosfæren, men producerer til gengæld gennem stofskiftet vand og CO₂, som derefter udskilles gennem nyrer, lunger, tarm og hud. Omvendt lever planter og træer af at optage CO₂ fra mennesker og dyr. Jo mere CO₂, des bedre for planternes ernæring. Denne CO₂ ophobning afgives til gengæld igen ved død, forrådnelse og afbrænding. Det virkelige problem er således ikke CO₂, men den hidtil usete overproduktion af CO₂, som dels skyldes afbrændingen af fossile brændstoffer som fx kul og olie, dels den overordentlige store afgivelse af kvælstof gennem den

koncentration af kvæg- og griseavl, som er resultatet af den intensive kødproduktion.

Den såkaldte "drivhuseffekt" er altså ikke ond i sig selv, men er tværtimod forudsætningen for det meste af alt liv på jorden. Uden dannelsen af atmosfæren, der blandt andet udgøres af CO₂-effektens "drivhus" eller varmetæppe rundt om Jorden, ville Jordens overflade i gennemsnit ligge på *minus 18 grader Celsius* i stedet for de nuværende *plus 15 grader Celsius*.¹⁴ Uden den beskyttende atmosfære ville temperaturforskellene mellem dag og nat være ubærlige for de fleste livsformer. På planeten Mars, der har en væsentligt tyndere atmosfære end Jorden, er gennemsnitstemperaturen *plus 37 grader*, mens Solen står på, men *minus 120 grader* om natten. Gud ske tak og lov for drivhus-effekten, kunne man sige.

Forskelle på forurening og global opvarmning

Holder vi fast i, at vi står over for fire miljøproblemer, kan der nu være grund til at understrege nogle afgørende forskelle:

1. Mens forureningen er et nærhedsfænomen, der knytter sig til giftstoffer udledt i den nære omverden, er der i klimaforandringerne ingen særlig sammenhæng mellem det lokale CO₂-udslip og langtidsændringerne af klimaet. CO₂-effekten er så at sige født global.
2. At CO₂-effekten er født global, betyder ikke, at den er ligeligt fordelt i temperaturmæssig forstand. For det første stiger temperaturen mere i kolde egne af kloden (fx på Nordpolen og i Antarktis). For det andet stiger temperaturen mere i vintermånederne end i sommermånederne.
3. Denne ulige fordeling af CO₂-effektens virkninger betyder imidlertid ikke, at den globale opvarmning alene bliver følelig for eskimoer og isbjørne. Tværtimod har en temperaturstigning på blot et par grader særdeles indgribende betydning fx i Nordafrika, hvor ørkenen vil udbredes, eller i Midtafrika og Asien, dvs. for særdeles store befolkningsgrupper. Når temperaturen fx stiger et par grader på Mount Kili-manjaro i Afrika, kommer der i første omgang meget store vandmængder ned fra bjerget. Men da der ikke som vanligt dannes sne, så

udtørres i et længere perspektiv floderne om sommeren, hvorved landene ikke længere kan brødføde sig selv.

4. Også havvandsstigningen vil ramme store befolkningsgrupper, idet 60% af stigningerne skyldes smeltende gletsjere, mens 40% skyldes den udvidelse, der er en direkte følge af vandets udvidelse ved højere temperaturer. Flere små øer i Stillehavet er sandsynligvis allerede hinsides "the tipping point", og man kan spørge, om det samme allerede er tilfældet med millionbyen New Orleans i USA og fremover vil blive tilfældet i et europæisk land som Holland.
5. Der er særlige etiske aspekter ved den globale opvarmning. Opvarmningen rammer særligt de fattige lande, som ikke selv er hovedårsag til problemet, fordi de ikke er de primært ansvarlige for CO₂-udviklingen. Kynikere har i debatten ment, at temperaturstigninger måske kunne blive ganske behagelig for os, der lever i de tempererede zoner, selvom vi ind imellem vil opleve hidtil usete former for stormvejr og regn. I Danmark kunne vi nærme os subtropiske forhold, hvad der kunne være godt for vindyrkning og turistindustrien. Det er slet ikke umuligt, at varmeudviklingen kan være behagelig på nogle parametre. Men medmindre man ikke er tilhænger af en meget betydelig indvandring fra de store befolkningsgrupper i Nordafrika og tæt på ækvator (hvad kynikere sjældent er), så er synspunktet uholdbart. Udtørrer Nordafrika, vil migrationsbevægelserne blive mangedoblet, og ingen nok så restriktiv politik kan i længden holde indvandringen fra døren. Klimaforandringerne vil således også skabe meget stærke politiske spændinger i de rige lande i nord.

Hvad er nyt i forhold til 1980'erne?

Forskellen mellem den globale opvarmning og forurening betyder for mig at se, at en økologisk nytænkning er påkrævet i forhold til debatterne i 1970'erne og 1980'erne.

1. Dengang mente vi, at der var en direkte sammenhæng mellem forbrug og forurening. Men det er faktisk ikke nogen naturlov, der tilsiger, at mennesket behøver at gå ned i energiforbrug for at dæmpe

den globale opvarmning. Der findes med den eksisterende teknologi allerede flere CO₂-neutrale energikilder (vind, vand og atomenergi).

2. Problemet ligger i de fossile brændstoffer, ikke blot olie og gas men også biobrændsel. Det betyder, at den tidligere opfattelse, at det naturlige er godt, fordi det er naturligt, mens det teknologiske er ondt, fordi det er kapitalistisk og menneskeskabt, var fejlagtig. Vi har brug for en økologisk etik, der ikke idylliserer "det naturlige" og dæmoniserer "kulturen". Biobrændsel er således uhyre farlig for både klimaet og denne verdens fattige: Når fødevarer tages væk fra markedet, stiger fødevarerpriserne. Dertil kommer, at biobrændsel forbruger vand, som de fleste steder er en knap ressource. Endelig frigiver biobrændsel meget CO₂ i forhold til den producerede energi.¹⁵
3. Der er heller ikke noget, der tilsiger, at et økologisk drevet landbrug mindsker CO₂-udslippet. Frilandsgrise og fritgående køer (der er godt for dyrevelfærd) forurener mere end staldgrise, og CO₂-udslippet er ganske betydeligt.¹⁶ En økologisk tomat fra Danmark kræver længere tids vækst og flere timers kunstig belysning end en ikke-økologisk tomat fløjet ind fra Spanien. Økologiske madvarer er det bedste middel mod den ydre og indre forurening, men ikke nødvendigvis i forhold til klimaforandringerne. Man må altså ofte vælge mellem flere onder, dvs. vælge det mindste onde. "Rent" bliver det aldrig.
4. Eksemplerne viser, at vi har brug for et opgør med *de rene hænders politik*, som bygger på den forudsætning, at vi altid kan "vælge at gøre det rigtige". Hvad der bør ændres, er vore almindelige vaner, dels vedrørende transport, dels vedrørende fødeindtagelse. Der er således nu tungtvejende argumenter, der tæller til fordel for en overvejende vegetarisk levevis.
5. Det er altid bedre at have en moralsk ryggrad end ingen ryggrad at have. Men problemet for *moralismen* er, at man mener at kunne skelne mellem det gode og det onde, og at man selv gør det rette, mens andre gør det forkerte. I stedet for en moralisering vil jeg foreslå, at vi

kultiverer os selv og vores adfærd, så vi overordnet gør bedre end det knap så gode velvidende, at vi ikke kommer til at leve fuldstændig CO₂-neutralt.

6. Menneskeheden har næppe heller råd til den økologiske bevægelses traditionelle modstand imod atomkraft. Vind- og vandenergi er uhyre vigtige, men problemet er, at vindenergi ikke kan lagres, og at vandenergi ikke kan produceres i stort mål særlig mange steder. Også solenergi bør udvikles teknologisk og favoriseres politisk, men det har fx lange udsigter med at få transportsektorens energiforbrug dækket gennem solenergi. Derimod véd vi, at det er højst problematisk at lave nye kulkraftværker (som DONG og dermed det officielle Danmark nu gør i det tidligere Østtyskland). Atomenergien – hovedfjenden i 80'ernes succesrige økologiske bevægelse, *Oplysning om Atomkraft* (OOA) – er i dag en mulig økologisk medspiller, som er nødvendig, hvis ikke CO₂-udledningen skal løbe løbsk. Nogle tal kan vise situationen: I USA producerer atomværkerne 19% af el-forbruget, i Japan 33%, i Frankrig 80%. Men i Kina, der omkring 2030 vil blive verdens største økonomi, produceres kun 1,2% af atomkraftværker i 2007. Dette bliver ikke mindre end fatalt, fordi Kinas behov i 2007 var 713 millioner kWh, men vil stige til 1.300 millioner kWh allerede i 2020.¹⁷ Vi skal derfor være meget glade for, at Kina i øjeblikket er ved at opføre ikke mindre end 4 tredjegerations superreaktorer. Det sparer mange, mange kulværker, der både forurener og skaber global opvarmning. Men problemet viser sig også i Europa. I Tyskland produceres for øjeblikket omkring 20% af elforbruget via atomværker. Men da der er taget beslutning om en nedlæggelse af alle værker pr. 2020, skal Tyskland nu til at bygge en lang række kulværker – eller tilbagekalde beslutningen og i stedet igen også medtænke atomenergien. Debatten herom er pt. hed i Tyskland.¹⁸ Og med god grund, for der er tale om et ubehageligt alternativ: Enten skruer man op for forurenin-gen og CO₂-udviklingen (stik imod alle internationale krav), eller man pådrager sig et affaldsproblem. Men som sagt, hvis man ikke vil spille hasard med klimaforandringerne, kan atomenergi næppe holdes ude som en del af løsningen.

II. Teologiske ressourcer: Fra deep ecology til dybdeinkarnation

Som sagt: Uanset livsholdning og politisk ståsted kræver den globale opvarmning handling. Teologisk kan man ikke forsvare en appel til magiske løsninger, da Gud er naturlovenes skaber og ikke deres konkurrent. Kredsløbet mellem kultveilte og ilt er således den helt grundlæggende krumtap i livets skabte orden og står derfor ikke til at fjerne med bøn og håndspålæggelse. Derimod må menneskeheden lære at leve i pagt med tilværelsens biokemiske vilkår.

Dette er ikke gjort blot ved løftede moralske pegefingre. Der er ganske vist behov for en ny økologisk etik og politik, men der er også behov for et opgør med den (kognitive) vildfarelse, at menneskets kulturskabelse finder sted i et rum, der er afkapslet fra naturens almindelige åndedrag. Og der er brug for en æstetisk sans for, at naturen er værd at bevare for dens egen skyld, og ikke alene af hensyn til den rene overlevelse. Livsfølelse går ofte forud for livsførelse.

Kort sagt kan teologien ikke løse de økologiske problemer, men derimod inspirere til at se de biologiske realiteter i øjnene og holde øje med mulige løsninger. Må jeg i denne forbindelse indrømme, at jeg selv de sidste 10-15 år har lidt af, hvad man måske bedst kan kalde økologisk glemsomhed. For mens jeg i 70'erne og 80'erne var levende optaget af den økologiske debat, gled denne problemstilling i baggrunden midt i 1990'erne. Ganske vist var den opgave at tænke kristendommen i en biologisk skala, der rækker ud over den menneskelige kultur, kommet for at blive i mit teologiske arbejde. Det kan man se af lærebogen i dogmatik, Fragmenter af et spejl fra 1992, og af mit samarbejde med den nordnorske teolog Roald E. Kristiansen, hvis *Økoteologi* jeg fik foranstaltet en dansk oversættelse af i 1993 og skrev forord til.¹⁹ Alligevel begyndte jeg at tro, at den økologiske krise måske var blevet overvurderet i 1980'erne. Ikke fordi der ikke var og er problemer med både forurening og et systematisk voksende energiforbrug. Men det gik jo egentlig meget godt, troede vi, måske under indtryk af postmodernismens tale om, at alt er kultur og overflade. Men intet kunne være mere fejlagtigt.

Med den globale opvarmning, sammen med de tre andre velkendte økolo-

giske problemer, har den økologiske bevidsthed vist sig at være påtrængende og uundgåelig. Og kun en mentalitetsændring kan lægge det pres på politikerne, som er nødvendigt, hvis der på den globale klimakonference i København november-december 2009 skal tages bindende beslutninger om reduktion i klodens CO2-udledning. Den globale opvarmning må bremses så meget, at vi som menneskehed kan vinde tid til at finde de nødvendige teknologiske løsninger. Alternativet er, at vi som foreslået af Bjørn Lomborg bare "køler af" og bygger diger, eller siger som den amerikanske vicepræsidentkandidat, Sarah Palin, der under valgkampen 2008 for åben skærm spurgte, om det egentlig var så vigtigt at give nogen skylden for den globale opvarmning. Synspunktet svarer sådan til, at man nægter at gå til læge for at få at stillet en diagnose, mens sygdommen endnu kan helbredes.

Inspirationen fra den danske skabelsesteologi: K. E. Løgstrup

Min egen tilgang til miljøspørgsmålet skyldes en helt grundlæggende inspiration fra den danske filosof og teolog K.E. Løgstrup (1905-1981). Allerede tidligt, fra 1960'erne og accelererende i 1970'erne, vendte han sig mod den opfattelse, at mennesket kan forstå sig selv som isoleret fra den natur, som omgiver os, og som vi selv er: I den sekulære selvopfattelse sættes mennesket derimod som altings centrum. For Løgstrup var det en afgørende idehistorisk pointe, at det ikke går an at beskrive jødedommens og kristendommens naturopfattelse som en sekulariseringsproces, således at forstå, at naturen er gudløs, mens Gud er ganske transcendent i forhold til verden – uden for verden. Den opfattelse, som kollegaen Johannes Sløk fremførte, at med den jødiske skabelsestanke er Gud helt og aldeles hinsidig i forhold til verden, var ifølge Løgstrup idehistorisk humbug. Man behøver kun at sætte sig ned og læse Salme 139 i Det Gamle Testamente eller at citere Paulus. Ifølge Apostlenes Gerninger kapitel 17 sagde han til de tilstedeværende græske filosoffer på Areopagos-klippen i Athen:

Gud, som har skabt verden med alt, hvad den rummer, og som er Herre over himmel og jord, bor ikke i templer bygget af hænder. Heller ikke lader Gud sig tjene af menneskehænder, som om han trængte til noget. Det er ham, der giver alle liv og ånde og alle ting; og af ét menneske har han skabt alle folk og ladet dem bosætte sig overalt på jorden og fastsat bestemte tider og grænser for, hvor de skal bo – for at de skulle søge Gud,

om de kunne famle sig frem og finde ham, som dog ikke er langt borte fra en eneste af os. For i ham lever vi, ånder vi og er vi, som også nogle af jeres digtere har sagt: "Vi er også af hans slægt" (ApG 17,24-28).

Gud er ikke uden for verden, men bor i verden gennem sin livgivende Ånd og gør menneskeheden til en enhed, der hører sammen. Ja, Gud er den atmosfære, i hvem vi lever vores liv, bevæger os og har vores eksistens. Alt eksisterer "i Gud", som det hævdes i den såkaldte pan-en-teisme ("alt er i Gud"), der ikke må forveksles med pan-teismen ("altet er lig med Gud").²⁰

Ikke kun er det åbenlyst forkert at forestille sig, at jødedom og kristendom skulle lære, at Gud kan placeres uden for eller oven på verden som en slags entitet, hvis "eksistens" man så skal "tro på". Idéhistorisk uholdbar er også den konstruktion, at der allerede med renæssancen i 1400-tallet og med reformationen i 1500-tallet skete et skifte, således at mennesket begyndte at opfatte sig selv som universets centrum. Nej, renæssancens tænkere forudsatte en tilværelsesorden, som mennesket er indfældet i, en orden som er større end mennesket, og som mennesket i sidste ende må måles på. Mennesket var i renæssancen ikke altings mål, men ganske rigtigt i stand til at sætte sig mål, der rækker ud over den foreliggende natur. Et eksempel herpå er fx kunsthåndværket. I denne forstand kunne Nicolaus Cusanus (1401-1464) sige, at mennesket er "ligesom en gud nummer to" (*quasi deus secundus*). Men mennesket var aldrig den første eller den egentlige Gud.²¹

Ifølge Løgstrup var det først med René Descartes (1596-1650) i den tidlige modernitet, at man begyndte at opfatte menneskets sjæl som en stedløs tænkeevne (*res cogitans*) helt adskilt fra den verden, der ligger udbredt for os i sansningen (*res extensa*). Og det var først Immanuel Kant (1724-1804), for hvem det lykkedes at sætte modernitetens menneskesyn på begreb, således at mennesket altid må opfatte omverden i sit eget billede, nærmere bestemt i billedet af de erkendelseskategorier (fx årsag-virkning, substans-accidens) og anskuelsesformerne tid og rum, som menneskets erkendelse lægger ud over verden.

Men vi mennesker er ikke alene fanger af de sproglige net, som vi lægger hen over verden, hævdede Løgstrup. Vi tager også del i en overvældende

verden af sansning, som ligger til grund for selve vores livsfølelse. Før vi forstår verden i vores tankeformers kategorier, er verden allerede kommet ind på livet af os gennem vore kropsligt funderede sanser (syn, hørelse, smag, lugt). Det véd vi fra vort stemningsliv, der er afhængigt af alt fra vejrliget til den atmosfære, der er mellem mennesker. Før vi kan bruge verden til noget, kommer verden os i møde i sin blotte sådan-og-sådanhed. Himmellummets horisont, havets storhed, jordens variation af former og farver er ikke først og fremmest noget, vi skal bruge til noget, men udgør grundbetingelsen for alt, hvad vi oplever og gør. Før vi bemægtiger os verden, kommer verden os i møde i sansningen.²² Naturen er ikke bare omgivelse, men også *ophav*, som Løgstrup formulerede det.²³ Og Gud eksisterer ikke som en slags ekstra-entitet oven over den skabte verden. Nej, Gud er "magten til at være til i alt, som er til" – ikke uden for verden som i den såkaldt filosofiske teisme.²⁴ Ligeledes er tilværelsesmagten tilstede i skabelsens verden som "den helhedsdannende magt i naturen"²⁵ – ikke som en "designer" uden for kosmos, som Intelligent Design-bevægelsen opfatter det.

Inspirationen fra den danske skabelsesteologi: Ole Jensen

Hvis Løgstrup var den afgørende inspirator for den økologiske teologi i Danmark, så var det Løgstrups elev Ole Jensen (f. 1937), en årrække professor i dogmatik på Københavns Universitet, der for alvor satte miljøteologien i centrum i dansk debat. I titelessayet "Frem til naturen" i bogen af samme navn fra 1980 stillede han det gode spørgsmål: "Har forurening, energikrise osv. noget med religion at gøre? Er det ikke en skør idé? Nej, det er det ikke, for religion og naturforståelse har noget med hinanden at gøre."²⁶ Dermed pegede han med rette på, at miljøspørgsmål ikke alene eller først og fremmest er et spørgsmål om moral, men også om følelse og livssyn, for det er igennem sanselighed og empatifølelser, at værdier og prioriteringer bliver til.

Ligesom Løgstrup sagde, at vores sanselighed ligger før vores fornuft – og dermed er en kilde til vores moralske dømmekraft – således pegede Ole Jensen på, at vores måde at opfatte naturen på ligger før den enkeltes etiske stillingtagen. Ifølge Ole Jensen forkortes hele miljødebatten, hvis det hele alene gøres til et spørgsmål om at handle etisk ansvarligt på individ- eller borger-niveau, eller at indgå de rette kompromiser på politisk niveau.

Jo, på en måde handler det alt sammen netop om moral. Sagen er blot, at moralens kilder ligger hinsides moralen selv.

Moralen har det ikke godt med at være det altdominerende perspektiv, fordi vi i så fald mister lysten og motivationen for gøre det rette i virkelighedens verden. Hvis vi for eksempel siger i miljødebatten – ligesom vi har gjort det til en vane at sige i debatten om fx abort eller samlivsformer – at individet er autonomt, og derfor må enhver forbruger bestemme selv, så bliver resultatet, at vi gør os selv til universets centrum – i stedet for at forstå os selv som hjemmehørende på en klode, der er større end os. Vi har med andre ord brug for noget så paradoksalt som en etisk vision, der er mere end etisk. Og når dette ikke er så paradoksalt, som det lyder, så skyldes det, at etiske betragtninger altid er mere end bare individual-etiske.

Dermed er vi tilbage ved det fundamentale syn på, hvad det vil sige at være et menneske, der tager del i verden gennem sit stofskifte (herunder CO₂) og gennem sin følelsesmæssige forandring i verden. Det var her, at Ole Jensen og andre miljøteologer vendte sig imod den indsnævring af den jødisk-kristne menneskeopfattelse, som havde sat sig igennem på den ene side i en individualistisk eksistensteologi og på den anden side i den kollektivistiske fremskridtstro i 1970'ernes politiske teologi.

Når 1 Mos 1,26-28 siger, at mennesket er skabt "i Guds billede og lighed" og dermed til at "herske over de vilde dyr og himlens fugle", så betyder det ikke, at kun menneskets liv har betydning, for mennesket har netop til opgave at passe på haven: "Herren tog mennesket og satte ham i Edens have, for at han skulle dyrke og vogte den" (1 Mos 2,15). Som skabt i Guds billede og lighed er mennesket netop ikke sin egen Herre, men Guds repræsentant og dermed ansvarlig over for livets giver. Som Ole Jensen formulerede det:

Mennesket er ikke skabningens herre i den forstand, at det kan skalte og valte med det givne efter forgodtbefindende. Mennesket er forskelligt fra det øvrige skabte derved, at det har fået særlige evner, særligt farlige evner, hvis de misbruges som i dag, men også meget vidunderlige evner, hvis de bruges rigtigt. Jeg vil forstå menneskets fortrin, dets gudbilledlighed, som dets mulighed for at opfatte sig i en total

solidaritet med alt det øvrige skabte, med dets medskabninger. Vi må udvide ordet medmenneske med *medskabninger*. Mennesket har fået evnen til at forstå og solidarisere sig med alt andet liv og beskytte det af det, som er udsat og udslettelsen nær. Mennesket kan, hvis vi træner evnen op, føle medynk med den lidende medskabning, for mennesket er selv kød og blod, og kan med sin egen legemlige følelse forstå, hvad lidelse er.²⁷

Det er netop skabelsestroens æstetiske sans for naturens enkelte organismer og deres ejendommeligheder, som motiverer den etiske handlen. Vi kan mærke, at det er forkert, når børn eller dyr lider, ligesom vi kan mærke glæden vokse om foråret. Hvad der er "ondt", og hvad der er "godt", er ikke bare kulturelle etiketter, som vi efter et frit valg kan lægge ned over verden. Nej, det gode er det, der gavner livet, mens det onde er det, der skader. Det er i sådanne konstant opdukkende følelsesfornemmelser, at vi kommer nær på verden, fordi verden kommer tæt på os – kommer os i møde. Det er heraf, den etiske forpligtelse opstår over for det konkrete, men sårbare liv.

Man hører ellers ofte det modsatte synspunkt udtrykt, både af buddhister og nogle økologer, at selve individualitetstanken er en illusion, og at vi først bliver rigtigt økologisk tænkende, hvis vi lader tanken om organismernes individualitet bag os og i stedet ser verden som en "holistisk enhed", hvor alt hænger forskelsløst sammen med alt. Dette er kun halvt sandt. For glemmer vi sansen for den enkelte skabning med dens særlige evner – hundens eminente lugte- og høreevne, leopardens fart, hestens vejren, flagermusens ekkolod, ålens elektriske følesans, delfinens utrolige evne til koordinerede bevægelser – så mister man sansen for den finhed og skrøbelighed, som hører skabtheden til – ikke kun for mennesker, men for en lang række af vore medskabninger. Menneskelivet er underligt og forunderligt. Selvom mennesker "kan noget", som ingen andre skabninger kan (fx drage omsorg for planeten eller skade medskabningerne), så er mennesket aldrig en skabning i isolation fra naturens kredsløb.

Hvad der skal til, er derfor en afbalancering mellem sansen for individet og sansen for samhørighed med universet. Som skabt i Guds billede er mennesker ikke ensomme monader, der agerer i en verden, der er tom for

betydning. Mennesket er nemlig fra første færd skabt til fællesskab, "som mand og kvinde skabte han dem" (1 Mos 1,27). I generation efter generation fødes vi ind i et menneskeligt skæbnefællesskab, som i dagens globale situation for alvor kommer ind på livet af os. Vi er som *homo sapiens sapiens* kun *primus inter pares*, den første blandt ligestillede medskabninger. Således fortæller skabelsesmyten (1 Mos 2,7), at Gud Herren tog af jordens ler, formede Adam heraf, og blæste sin livsånde i Adam. Stofskiftets historie var nu begyndt, for mennesket er lige netop en skabning af Gud, dannet af jorden. Selve navnet adam er, som allerede nævnt, afledt af det hebraiske ord for agerjorden (*adamah*).

Ifølge skabelsesfortællingen blev mennesket derfor fra begyndelsen opdraget af Herren til at se sig om i haven og lære hver eneste skabning at kende: "Så formede Gud Herren alle de vilde dyr og alle himlens fugle af jord, og han førte dem til mennesket for at se, hvad han ville kalde dem, og det, mennesket kaldte de levende væsener, blev deres navn. Sådan gav mennesket alt kvæget, himlens fugle og alle de vilde dyr navn" (1 Mos 2,19-20). Den æstetiske opmærksomhed hører med til menneskelivet fra første færd. Derfor kan mennesket kun være virkeligt human ved at være mere end human, som Ole Jensen formulerede det. Naturens verden er som manna, dagligt brød og daglig gave, der er så fundamentalt, at vi ikke skænker det en tanke.

Den sans for "tilværelsens rumlige og legemlige *overskud af forhåndshjemlighed*", som Ole Jensen med vanlig formuleringsevne udtrykte det, får mund og mæle i taksigelsens og lovprisningens overskud, "det dokso-logiske overskud", med et udtryk præget af religionsfilosoffen Bent Hahn: "I vort liv er der ikke blot et længseloverskud, som rækker ud over enhver tilstand med dens utilstrækkeligheder. Der er også dette hvileoverskud med en taknemmelighed for livet i sig."²⁸ Verden er hverken tom for mening eller guddommelig. Verden er skabt, sådan og sådan, og ikke anderledes. Og naturen tager revanche, hvis vi ikke erkender det.

Så vidt Løgstrup og Ole Jensen. Jeg mener fremdeles, at der er meget at lære af denne tilgang. Først og fremmest åbnes sanserne og følsomheden over for andre skabninger. Derefter – i denne orden – opstår den etiske tilskyndelse til at tage vare på verden for at bevare dens ejendommelighe-

der. Endelig bevares der en vagtsomhed over for den overdrevne moralisme, der altid peger fingre ad andre, mens man selv indhyller sig i en illusion om en moralsk perfektionisme. Netop denne overdrevne moralisering er det nødvendigt at blive opmærksom på i dagens diskussion, hvis ikke vi bestandigt skal svinge mellem selvretfærdig øko-fromhed og lysten til alligevel bare at lade stå til.

Pagtsteologi

Der er imidlertid andre sider af kristendommen, som må tænkes med i en biologisk bevidst teologi. Det første element, der skal trækkes frem er den førnævnte tanke om en pagt eller et bånd mellem Gud og verden. Førhen talte man om Det Gamle Testamente som "den gamle pagts bøger". Hermed tænkte man på "forjættelsens pagt", hvori Gud lovede Abraham et rigt afkom (1 Mos 17), og på "lovens pagt", som blev sluttet mellem Gud og Moses, og hvori Gud lovede at være det jødiske folks Gud, hvis de på deres side overholdt loven (2 Mos 19 og 24).

Men for vor problemstilling er det afgørende, at der går en urpagt forud for alt dette, nemlig Guds pagt med Noa og hans slægt, og med "alt levende på jorden" (1 Mos 8-9). Med denne slægt er vi tilbage ved menneskehedens rod. Noa er jo stamfader til alle folk, ikke kun til jøderne. I første omgang, i kapitel 8, afgiver Gud Herren et højtideligt løfte, der forpligter Gud for al tid fremover, hvorefter der i kapitel 9 fremsættes en pagt med alt levende på jord, som tilmed er ensidig fra Guds side (i modsætning til lovens pagt med Moses). Allerede i den første skabelsesfortælling hører vi, at Gud "så alt, hvad han havde gjort" (1 Mos 1,31). Da syndfloden har trukket sig tilbage, fremhæves den samme æstetiske sans som Guds egen tilgang til verden. Gud er altså ikke kun den handlende, men også den modtagende og nydende i forhold til verden. Der står skrevet:

Da Herren indåndede den liflige duft, sagde han til sig selv: "Jeg vil aldrig mere forbande jorden på grund af menneskene, som kun vil det onde fra ungdommen af. Jeg vil aldrig mere udrydde alt levende, sådan som jeg nu har gjort.
Så længe jorden står,
skal såtid og høsttid,

kulde og varme,
sommer og vinter,
dag og nat
ikke ophøre (1 Mos 8,21-22).

Gud skaber ikke kun ved at sætte verden i værk. Gud skaber ved at sætte forskelle, forskellen mellem varmt og koldt, vådt og tørt, landjord og hav. Der er her tale om en guddommelig selvforglignelse for al tid. Dermed er sagt, at intet initiativ til udslettelse længere kan udgå fra Gud, mens det derimod godt kunne tænkes fra menneskets side. Mennesket er således ikke bare skabt i Guds billede og lighed (1 Mos 1,26-27), men er også en brutal og potentielt selvdestruktiv art, der "kun vil det onde fra ungdommen af" (1 Mos 8,21). Alligevel indgår Gud en pagt med Noa og hans Sønner:

"Nu opretter jeg min pagt med jer og med jeres efterkommere, med hvert levende væsen hos jer, fuglene, kvæget og alle de vilde dyr hos jer, alle der gik ud af arken, alle jordens dyr. Jeg opretter min pagt med jer: Aldrig mere skal alt levende udryddes af vandfloden. En vandflod skal aldrig mere ødelægge jorden." Gud sagde: "Dette er tegnet på den evige pagt, som jeg vil stifte mellem mig og jer og alle levende væsener hos jer. Jeg sætter min bue i skyerne; den skal være tegn på pagten mellem mig og jorden (...) Når buen viser sig i skyerne, vil jeg se den og huske på den evige pagt, som er mellem Gud og alle levende væsener, alt levende på jorden." Gud sagde til Noa: "Det er tegnet på den pagt, som jeg har oprettet mellem mig og alt levende på jorden" (1 Mos 9,7-17).

Ud fra denne forståelse er det ikke muligt at overlade skylden for den økologiske ubalance til Gud. Pagten er som sagt ensidig. Selv ikke på Stillehavsøerne – hvor man sandsynligvis allerede er hinsides "the tipping point" – kan man henvise til Gud som forklaringsfaktor, ja, end ikke som den, der kan hjælpe dem til at blive, hvor man altid var og gerne havde villet forblive. Døden hører med til livet, selv i pagtens verden.

Kristus som den anden Adam

Men her kommer en anden tanke ind med kristendommen, der netop ser Kristus som den Anden Adam (Rom 5), dvs. som det nye jordvæsen. Denne sam-

menhæng mellem Jesus og Jorden viser sig atter og atter, når man først har fået øje på den. For det første i Jesu forkyndelse. Jesus sammenligner Gudsrigets vækst med sennepskornets vækst (Matt 13, 31-32) og fortæller disciplene, at de skal være lige så ubekymrede som himlens fugle og markens liljer (Matt 6,25-34). Disciplene skal således være "jordens salt" (Matt 5,13). Men Jesus siger også om alle de forsigtige mennesker, der ikke var med i disciplenes inderkreds: "Salige er de sagtmødige, for de skal arve jorden" (Matt 5,5). Men frem for alt omtaler han sig selv som Menneskesønnen, på aramæisk sandsynligvis *bar 'ædash*, der svarer til det hebraiske *ben adam*. Jesus er altså kommet som "søn af Adam", der selv var "søn af Jorden" (*adamah*).

I det store format er denne selvbetegnelse taget op i ny form af Johannesevangeliet, der jo siger, at "I begyndelsen var Ordet (på græsk Logos), og Logos var hos Gud, og Logos var Gud" (Joh 1,1). Kirkefædrene var enige om, at Logos ikke betegner det hørbare ord, som man kender det fra menneskelig snak, men derimod Guds skabende Tanke, der omfatter alle ting, og som strukturerer eller "informerer" den skabte verden. Det var således dette Ord, gennem hvilket alt er blevet skabt – lang tid før der fandtes mennesker og menneskeligt sprog. Og det var denne Guds skabende Tanke, der i tidens fylde tog bolig blandt mennesker: "Og Logos blev kød og tog bolig iblandt os" (Joh 1,14).

Det allerhøjeste (Guds evige tanke og kraft) og det allerlaveste (kødet, der bliver til og forgår ligesom græs) bliver her forenet. Bibelfortolkere op gennem tiden har naturligvis diskuteret, hvad det betyder. Guds Ord eller Logos bliver kød (på græsk *sarx*). Jeg mener, at udsagnet fra starten er tænkt og ment i fuldt omfang. Inkarnationen (det latinske *in-carnatio*) betyder kød-blivelse, og meningen er således, at Gud, himlens og jordens skaber, i Jesus Kristus forener sig med kødets verden.

Og hvad betyder "kød". Ja, "kød" betyder naturligvis i første omgang så meget som "kød og blod". Guds Søn eller Logos forener sig med et bestemt menneske, en person "af kød og blod", nemlig Jesus. Men ved at forene sig med Jesus gør Gud sig til ét med hele menneskehedens skæbne. Det er god gammeldags kristendom. Men der ligger også mere i det, for "kødet" betegner også selve materialitetens dimension. Kødets verden er skabelsens verden som helhed, fra dyrene til skidtet. Som sådan forenede

Gud sig i Jesus med alle sårbare dyr, med spurvene i deres flugt og fald (Matt 10,29), ja, med alt græs, der bliver til den ene dag og forgår den næste dag. *I Kristus forbinder Gud sig med hele sin skabning og går ind i selve skabelsens biologiske væv. Gud bliver til menneske, spurv og græs.*

Der er endda muligvis en tredje dimension i "kødets" betydningsrum. Kødets betegner ofte også det syndige kød, det kød, der misforstår sig selv og går fejl af verden, idet mennesker tror, at de selv er verdens navle. Ud fra denne tolkning er der en nøje sammenhæng mellem Guds Søns menneskevordelse i inkarnationen og Guds Søns død på korset. "Det er fuldbragt", lyder det sidste korsord af Kristus ifølge Johannesevangeliet. Ja, for her går Guds Søn selv til bunds med sin skabning, følger mennesket og spurven og græsset helt ind i døden, for derigennem aldrig at lade nogen skabning være alene. Mennesket og andre skabninger bliver skabt som individer, men altid til fællesskab. Selv i døden er der fællesskab, ikke længere med ægtefæller og børn og forældre og venner, men med Gud, der i sin Søn har bevæget sig ind i skabelsens vævning af liv og død. Gud er derfor fuldt ligeså meget at finde i det lave græs som i stjernernes højder. For Gud er jorden lige så tæt på, som himmelrummet er det. - Jeg har derfor haft en forkærlighed for Andreas Serranos kunstværk *Piss Christ*, som ellers har vakt forargelse, ikke mindst inden for den katolske kirke. I *Piss Christ* har Serrano sænket et krucifiks af Kristus ned i et glas fyldt med kunstnerens egen urin. Muligvis har dette haft en blasfemisk hensigt. Men intet kan være sandere og vigtigere end at se Kristi kors midt i skidtets verden.

Dybdeinkarnation

Jeg har andetsteds præget udtrykket "dybdeinkarnation" (*deep incarnation*) om Guds bevægelse helt ind i materialitetens biologiske kød.²⁹ Dette begreb er naturligvis inspireret af den såkaldte dybdeøkologi (*deep ecology*), hvis første fortalere var den norske filosof Arne Næss.³⁰ Arne Næss' pointe var, at økologien som videnskab må kombineres med en økosofi, dvs. en personligt tilegnet måde at opfatte sig som en del af verden på. Naturen må således aldrig benyttes som et blot og bart middel for menneskets egen nytte. Dette er en udvidelse af den maksime, som Immanuel Kant opstillede for etikken, nemlig at man aldrig må benytte et andet

menneske som et blot og bart middel, men også altid som en værdi i sig selv.³¹ På tilsvarende måde har min kollega Jakob Wolf gjort gældende, at man skal elske ikke bare sin næste som sig selv, men også naturen som sig selv. Naturen er selv blevet vores næste.³²

Tanken om dybdeinkarnation betyder imidlertid, at det ikke kun er os, der skal tage os etisk sammen. Men vi kan og skal gøre det uden forbehold, fordi Gud selv i inkarnationen, én gang for alle og altid, har forbundet sig med det levede liv, som omfatter liv og opblomstring, men også lidelse og død. Gud tager skabelsens omkostninger på sig og kan derfor være til stede i "de mindste af mine små" (jf. Matt 25). Heri ligger der også en korrektur i forhold til dybdeøkologien. For det er ikke alene økosystemer som helhed, men de enkelte skabninger, hvor de er allermost sårbare, som kommer i centrum i Guds dybdeinkarnation. Gud har i Kristus taget sammenlægningen af liv og død på sig selv til fordel for de skabninger, der på egen krop mærker livets opblomstring, men også – ofte smerteligt tidligt – mærker lidelsen og dødens standsning af livets udfoldelse.

Denne tanke om dybdeinkarnation er taget op af flere biologisk tænkende teologer, såsom den australske katolske teolog Denis Edwards og den anglikanske teolog Christopher Southgate. Endelig er en bog under udgivelse af Norman Habel, David Rhoads og Paul Santmire, som har viet et kapitel til "A Theology of Deep Incarnation and Reconciliation". Heri hedder det blandt andet: "Hvis vi anerkender Jorden som en levende organisme, kan vi så sige, at Gud blev "inkarneret" i Jorden? Repræsenterer Jesus som skabning hele Jorden. Ja, vil vi sige, Jesus, som et støv fra jorden, der blev givet liv, er det stykke af Jorden, hvor Guds nærvær er koncentreret under inkarnationen. Gud bliver kød, ler, Jord."

Kristi legeme - altings dybe sammenhæng

Alligevel må tanken om dybdeinkarnation føres et skridt videre, som har særlig betydning i forbindelse med klimakrisen. Kristi legeme går nemlig ikke kun i dybden, "ind i kødet", men har også en historisk længdedimension. Vi har således den bibelske forestilling om kirken som "Kristi legeme" (1 Kor 12-13), om nadverens brød og vin som stedet for Kristi legeme og blods nærvær (1 Kor 11), ligesom vi har tanken om, at menneskets legeme

kan blive Guds Ånds bolig (1 Kor 6). Hvis ingen dør alene, men altid *sammen med* Kristus, så er Kristus jo heller aldrig alene, men altid sammen med dem, som han har levet sammen med og er død sammen med (Rom 8,31-39). Kristus er aldrig i Gud uden at være i Gud sammen med sine skabninger, som han er død for og død sammen med. Han er vitterligt "den dybe sammenhæng", som det hedder i salmen "Hil dig, Frelser og Forsøner" (DDS 192 strofe 7). Han er den altomspændende Logos, den matrice, som alt er skabt ud af og vender tilbage til, både som individ og som mere end individ, nemlig som led i det store skæbnefællesskab, der går på tværs af generationernes gang.

Også Folkekirkenes nadverritual siger: "Liv og ånde giver du os, mætter os daglig af din fylde. Derfor vil vi *med hele din menighed på jorden og i himlen i kor* med alle engle synge din herligheds lovsang." Lovsangen indbefatter hele skabningen, eftersom Gud fastholder og indoptager urpagten med Noa i den nye Kristus-pagt. Den kristne kirke har jo aldrig udstødt Det Gamle Testamente, men taget det med sig, fordi det netop hører hjemme her i kirken. Og mens der forbliver spændinger mellem Moselovens "gamle pagt" og evangeliets "nye pagt" ved Jesu kød og blod i nadveren (1 Kor 11), så består der ingen spænding mellem Kristus, som den Anden Jordskabning, og den oprindelige pagt, som Guds sluttede med Noa, hans søner, og alt levende kød på Jorden. Kristus er lovens ophør (télos, Rom 10,4), men derimod regnbuens fuldender: Nu står regnbuen ikke kun over himlen, men favner også Jorden og sågar Dødsriget, der traditionelt opfattes som underjordisk. Men efter Kristus er der ingen, hverken "det høje eller det dybe eller nogen anden skabning", der kan "skille os fra Guds kærlighed i Kristus Jesus, vor Herre" (Rom 8,39).

Denne tanke om altings dybe sammenhæng spiller også en vigtig rolle hos den skotske teolog Michael Northcott i dennes førnævnte bog, *The Moral Climate*. Det er således ikke Kristus alene, der er den store sammenhæng, men altid Kristus *sammen med hele skabningen*. Her kommer en ny udformning af begrebet "kirke" til syne. For kirken er ikke alene eller primært de smukke bygninger med spir, men derimod det store samfund af dem, som Kristus forbinder sig med. Kirken er Guds folk, ikke en samling af sten, som Luther udtrykker i det i skriftet *Om koncilierne og kirken* fra 1539.³⁶

Lad os her følge Northcott og gå vejen nedefra og op, før vi går vejen fra oven og ned. Alle mennesker, ja, alle skabninger er jo forbundne med hinanden i planetens stofudveksling: "Hver enkelt handling er et uendeligt lille led i denne cyklus. Denne geokemiske forbundethed af alle menneskets handlinger og alt liv er en fysisk analogi til den kristne lære om 'de helliges samfund', eller om 'skyen af vidner' (Hebr 12,1). Denne lære udtrykker troen på den åndelige solidaritet i Guds folk på tværs af tid og rum."³⁷

Det afgørende spørgsmål er, om der her alene er tale om en analogi. Jeg vil her gå det skridt videre, at der ikke kun er tale om en analogi, men om en eksemplificering af det skæbnefællesskab, der er mellem Kristus og alle levende væsner. Det er typisk for Northcotts calvinske tradition at tale om analogier, fordi man i denne tradition til stadighed fastholder den forestilling, at Gud ikke fuldt kan være til stede i endeligheden, men kun "i himlen". Den lutherske tradition – og på dette sted efter min mening med rette – ønsker at tage det alvorligt, at Gud besluttede at lade hele guddommens fylde tage bolig i Kristus (Kol 1,19). Hvis Kristus – i lyset af inkarnationen – virkeligt bebor skabelsens verden helt ind i dens biologiske væv, ja, så gælder det kendte lutherske princip, at "endeligheden kan rumme uendeligheden" (finitum capax infiniti). Dette er ikke kun et dogmatisk læreprincip. Der er tale om noget meget mere, nemlig om en lovprisning og hyldelse til Gud i Kristus, fordi Guds sted er her i det lave og ikke (bare) i det høje. Gør man alvor af inkarnationen som en dybdeinkarnation, så har den evige og uendelige Gud i Kristus samfund med alt levende på jorden, ikke kun med mennesker, ikke kun med troende mennesker.

Ud fra denne model rykker Gud tæt på livets net, ja, Gud er kærlighedens netværk, der omfatter skabelsens netværk, der desværre rummer så meget andet end kærlighed. Derfor er der ikke lovet nogen en succes på forhånd. Der er ikke "tipping points", som ikke vil kunne ske, hvis ikke mennesker tager deres ansvar op. Ligesom i lignelsen om den store verdensdommer (der netop er en lignelse og ikke må fortolkes som en beskrivelse) vil ethvert menneske blive målt på, hvad vi har fået øje på, og hvad vi har negligeret: hvad vi har gjort eller ikke gjort "imod en af de disse mindste" (Matt 25,45). Disse mindste kunne meget vel være de kommende generationer, hvis liv vi enten nu giver plads for - eller lukker pladsen i for.

III. Sansen for skabelsens orden: Behovet for en ny kultivering

Hvad der er brug for i dag, er ikke bare en ny økologisk moral, men en kultivering af de vaner og adfærdsmønstre, der gør os til civiliserede mennesker. Hvis vi vitterligt tilhører *homo sapiens sapiens*, skabt til at ligne Gud, kan vi ikke længere spise og drikke, som om der ikke var en dag i morgen, som om der ikke var kommende generationer at tage hensyn til, og som om verden ikke hænger sammen. I kultiveringen af vore vaner – når det drejer sig om transport og energiforbrug og fødeindtagelse – må vi være os bevidst om det biologiske vilkår, at alt liv leves på andet liv, som dør – og at vi derfor aldrig kan få rene hænder. Det drejer sig derimod om at bruge både hænderne og hovedet på en sådan måde, at vi overordnet set bevæger os i den rigtige retning – og som minimum ikke handler på en sådan måde, at vi ødelægger livsbetingelserne for senere generationer. Heller ikke kan vi etisk forsvare at leve på en sådan måde, at man ikke kan unde andre mennesker at leve et liv, sådan som vi selv ønsker at leve det. Det drejer sig om økologisk anstændighed, ikke om økologisk renhed.

Vi har ikke brug for perfektionisme og selvretfærdighed. Vi har derimod brug for en stærk politisk regulering. Fordi mennesket ikke bare er skabt i Guds billede og lighed, men også er en uhyre destruktiv art, kan moralen ikke overlades til det individuelle initiativ alene. For det individuelle initiativ har det med at blive væk, så snart det koster noget. Det er blandt andet derfor, at kristendommen fortsætter med at tale om mennesker som syndige, med en indre trang til selvcentrering og vold.

Kirkerne hører hjemme i den kultiveringsproces, som er nødvendig. Og kirkerne kan gøre dette ud af sine egne religiøse ressourcer, uden at tilpasse sig politiske vinde, der går snart i den ene, snart i den anden retning. Jeg vil her foreslå, at også Den Danske Folkekirke overvejer det forslag, som er udarbejdet af den bevægelse, der hedder *The European Christian Environmental Network*, og som også nu deles af det amerikanske, engelske og australske initiativ, *Season of Creation*. Begge organisationer arbejder for at gøre seks søndage i kirkeåret, begyndende i september, til "skabelsens søndage". Begge bevægelser har i længere tid arbejdet med forskellige liturgiske teologier for en dybere forståelse af enheden mellem Kristus og

skabelsen. Der er her tale om en videreførelse af en tradition, som vi endnu kender – i det mindste i landsogn – som ”høstgudstjenester”. Men mens taknemmeligheden for høsten er naturlig for landbefolkningen, har vi brug for en mere omfattende sans for naturen som både ophav og omgivelse til menneskeheds fremtidige eksistens.

De gode vaner frelser ganske vist ikke. Det véd vi som gode lutheranere. Men gode vaner er nødvendige for de kommende generationers skyld, ja, for livets skyld. Og gode vaner dannes ikke mindst gennem gudstjenestens liturgiske sans for, at Guds storhed hænger sammen med skaberværkets udfoldelse. Her lærer vi, hvorfor det er nødvendigt at bryde menneskets trang til at sætte sig selv i centrum, foran alt andet. Synden er ikke et langtidsholdbart projekt.

Niels Henrik Gregersen, f. 1956, er professor i Samtidsteologi (Dogmatik) ved Københavns Universitet og tidligere forskningsprofessor i Teologi og Naturvidenskab ved Århus Universitet. Sammen med Troels Engberg-Pedersen leder han det nyoprettede Center for Naturalisme og Kristen Semantik, Københavns Universitet (www.teol.ku.dk/cncs). Desuden er han bestyrelsesformand for The Ecumenical Institute i Strasbourg og med i styrelsen for Areopagos. Hans afhandlinger kan findes på hjemmesiden www.teol.ku.dk/ast.

Lutherske perspektiver på klimakrisen

Af Kurt Christensen

I artiklen peges der på specifikt lutherske perspektiver, som kan hjælpe én til at orientere sig i klimakrisen. Det drejer sig om Luthers to-regimentelære, et skabelsesetisk perspektiv, et religionsdialogisk perspektiv samt perspektiver på eskatologi og historie.

Som samfundsborger anno 2009 bliver man nærmest uundgåeligt konfronteret med klimakrisens problematik. Og man kan alt efter temperament og sindstilstand blive opskræmt ved prognoser om stigende temperaturer, stigende vandstand i havene, kraftigere storme og regnskyl osv., eller håbe på, at det nok ikke går så galt som præsten (miljøprofeterne) prædiker. Og autoriteterne er da heller ikke helt enige, så det er meget vel muligt at vælge mellem forskellige ekspertudsagn om tingenes aktuelle tilstand og visioner om fremtiden. For god ordens skyld vil jeg imidlertid her indledningsvis nævne, at jeg mener at være i overensstemmelse med hovedtendensen blandt de såkaldte klimaeksperter, når jeg forudsætter, at klimakrisen i en vis udstrækning er (og vil blive) en realitet, og at den i alle tilfælde delvis har menneskelige årsager.

Er man imidlertid ikke blot samfundsborger men tillige evangelisk luthersk kristen, er det også nærliggende at overveje, om der gives teologiske og eventuelt specifikt lutherske perspektiver, som kan hjælpe én til at orientere sig i klimakrisen, tankemæssigt såvel som på handlingens plan. Og kort sagt mener jeg, at der kan peges på mindst fem sådanne perspektiver: Man kan med god grund se klimakrisen:

- i toregimentelærens perspektiv
- i et etisk/skabelsesetisk perspektiv
- i et religionsdialogisk perspektiv
- i et eskatologisk perspektiv
- i et historieteologisk perspektiv

Klimakrisen i toregimentelærens perspektiv

Allerførst kan man overveje, om klimakrise, beskyttelse af naturen og lignende temaer overhovedet er noget, som vi som kristne og som teologer

skal beskæftige os med. Bør vi ikke holde os til forkyndelsen af evangeliet og så overlade de mere verdslige problemer såsom klimakrise og naturbeskyttelse til politikere og naturvidenskabsmænd? Det har hovedstrømmen indenfor den kristne kirke aldrig ment. I den katolske kirke har man eksempelvis altid også beskæftiget sig med politiske spørgsmål. Og den reformatoriske lære om de to regimenter giver ligeledes plads for, at teologien legitimt kan udtale sig om problemstillinger, som befinder sig inden for den verdslige sfære, hvad klimakrisens problematik givetvis gør.

Den lutherske toregimentelæren, som Calvin også i høj grad kunne tilslutte sig, går som bekendt ud på, at Gud har to projekter kørende her i verden. Han ønsker at opretholde verden og det menneskelige liv på den bedst mulige måde, og til det formål benytter han verdslige midler (det verdslige regimente). Og han ønsker at frelse mennesker. Dertil bruger han ordets forkyndelse (det åndelige regimente). Medens det første projekt involverer alle mennesker, er det andet projekt mere specifikt kristeligt. Men det betyder ikke, at kirken og teologien er begrænset til at udtale sig om de spørgsmål, der har med frelsen at gøre. Kirken og teologien har tværtimod ifølge Luther også som opgave med "ordets sværd" at holde de verdslige instanser til ilden, når det gælder vigtige spørgsmål på det verdslige regimentes plan. Og netop spørgsmålet om klimakrisen må bedømmes til at befinde sig uhyre centralt i Guds verdslige projekt: at opretholde verden og menneskelivet på den bedst mulige måde.

Løsrevet fra en specifik luthersk tankegang og terminologi kan man sige, at klimakrisen hører ind under menneskets forvalteransvar for den skabte verden, et forvalteransvar, som er almenmenneskeligt.

Klimakrisen i et etisk/skabelsesetisk perspektiv

Når vi nu har konstateret, at klimakrisen både ud fra en almenkristelig og en luthersk tankegang er et legitimt og endog centralt teologisk emne at beskæftige sig med, må det dernæst fremhæves, at det mest oplagte teologiske perspektiv at anlægge på klimakrisen er det skabelsesetiske. Det hører, som allerede antydnet, med til vort fælles forvalteransvar at tage vare på den verden, som vi er sat ind i. Den tankegang har traditionelt taget afsæt i ordene fra 1 Mos 2,15: "Gud Herren tog mennesket og satte ham i

Edens have, for at han skulle dyrke og vogte den." Her har man noteret sig, at der ikke blot tales om at "dyrke", men også om at "vogte" haven. Og så har man i øvrigt tolket "haven" som gældende hele den skabte verden.

For mig at se må udfoldelsen af vort forvalteransvar grundlæggende ske i spændingen mellem to synspunkter, som vi møder i 1 Mos 1. Nemlig at naturen på den ene side som skabt af Gud har en egenværdi: "Og Gud så, at det var godt" (f.eks. 1 Mos 1,10), og at naturen på den anden side skal tjene mennesket til føde (1 Mos 1,28f.). Denne spænding kan i sagens natur vrides skæv på to måder.

Som nævnt mener jeg, at vi mennesker har et ansvar for den skabte verden. Om man så, som Jakob Wolf gør det i kronikken "Vi har pligt til at værne om klodens liv" i Kristeligt Dagblad den 19. september 2008, ligefrem kan hævde, at kampen mod klimaændringerne hører ind under næstekærlighedsbuddet, vil jeg stille mig mere tvivlende til. Udsagnet, "Kampen mod klimaforandringerne falder ind under næstekærlighedsbuddet, fordi vores klode med alle dens levende væsener er blevet vor næste", kan jeg kun gå med til som en opmærksomhedsskabende spidsformulering. Skulle man derimod tage det helt for pålydende, ville det eksempelvis betyde, at vi forfaldt til kannibalisme, når vi spiser flæsketeg.

Derimod kan kampen mod klimaforandringerne på en mere indirekte måde knyttes til næstekærlighedsbuddet. Vort ansvar for vore medmennesker i eksempelvis Bangladesh's lave kystområder og for kommende generationer gør, at kampen mod klimaændringerne indirekte kan siges at høre ind under næstekærlighedsbuddet.

Klimakrisen i et religionsdialogisk perspektiv

Som nævnt hører klimakrise og naturbeskyttelse teologisk set ind under det fællesmenneskelige forvalteransvar. Det betyder, at kristendommen sammen med de andre religioner på lige fod med alle andre grupper og instanser i samfundet har ret (og pligt?) til at ytre sig om disse spørgsmål. Og der er flere ting, der tyder på, at netop ansvaret for vor fælles klode er et af de punkter, hvor repræsentanter for de forskellige religioner kan finde fælles fodslag. Kristeligt Dagblad refererede eksempelvis 2. december

2008 til et "Interfaith Climate Summit" i Uppsala, som resulterede i underskrivelsen af et fælles manifest.³⁸ Hans Küng gik i sin bog Projekt Weltethos (1990) et skridt videre og hævdede, at en fælles etik er nødvendig, hvis vi skal løse vor klodes presserende problemer. Küng mente også, at en sådan fællesreligiøs Weltethos er mulig. Også Paul Knitter gør vor klodes overlevelse til et af målene for sin pluralistiske religionsteologi.

Og det forholder sig i øvrigt ikke blot sådan, at det er legitimt, at vi som kristne og som teologer beskæftiger os med natur og klima. Religionen kan, som Jacob Wolf gør opmærksom på i sin kronik, give en ekstra motivation til kampen for vor fælles klode. Religionen kan nemlig bidrage med et syn, der får os til at se på jordkloden med kærlige øjne. Hvem kan egentlig ellers det? Økonomien kan ikke, og naturvidenskaben kan heller ikke!

I den forbindelse må vi også som kristne overveje, om man i andre religiøse traditioner kan finde ressourcer til at bekæmpe klimaændringer m.m., som er gået tabt i vores teknificerede og materialistiske vestlige kristendomsform. Roald E. Kristiansens bog Økoteologi rummer eksempelvis både en beskrivelse af indiansk religiøsitet og af taoisme.

Klimakrisen i et eskatologiske perspektiv

Et fjerde perspektiv, som det er nærliggende at se klimakrisen i, er det eskatologiske. Dette perspektiv må, skønt det uden tvivl er lige så bibelsk velfunderet som de andre, formentlig betragtes som en smule kontroversielt og i alle tilfælde som delvis modsatrettet de tre første perspektiver. For medens de tre første perspektiver bestræber sig på at bevare livet på vor klode i al dets glædelige mangfoldighed og rigdom og blandt andet vil hjælpe os til ikke blot at se naturens nytteværdi, men også dens egen værdi, så forudsætter det fjerde perspektiv, at disse bestræbelser i sidste instans vil være forgæves, for vor klode vil forgå.

Det er en gennemgående tanke i Det nye Testamente, at verden og vor klode ikke vil vare evigt. Og som nogle af tegnene på, at endetiden er nær, nævner Jesus dramatiske forandringer i naturen. Der kan dog konstateres en vis uenighed vedrørende dette emne. Den katolske kirke har eksempelvis konsekvent hævdet, at Jesu genkomst vil betyde en forvandling og ikke en tilintetgørelse af den skabte verden. Og tilsvarende synspunkter kan

man også møde hos evangelikale teologer.

Fra en kristen synsvinkel drejer eskatologien sig primært om Jesu genkomst og historiens afslutning. Men i den forbindelse beskæftiger den sig traditionelt med to emner: 1) menneskets skæbne i forbindelse med genkomsten og 2) verdens, jordens og naturens skæbne. Her er i forbindelse med klimaproblematikken er det 2) verdens skæbne, som vi fokuserer på.

Sådan som jeg forstår de bibelske skrifter, så siges det klart, at vi menneskers virksomhed hverken direkte eller indirekte kan frembringe Guds rige, og at der ikke er nogen kontinuitet mellem det, som vi frembringer her på jorden, og Guds herlighedsrige. Vort virke er gennemsyret af synd og forgængelighed, og netop synd og forgængelighed skal ikke findes i Guds rige. Det betyder, at vore bestræbelser på at passe på naturen, også vore bestræbelser på at modvirke klimaændringerne, ikke kan motiveres med, at de direkte eller indirekte er med til at bevare jorden - eller at føre den nærmere til Guds rige.

Det betyder, at der etableres en spænding mellem skabelsesansvarlighed og eskatologisk bevidsthed. Disse to perspektiver har ofte stået i et konkurrenceforhold til hinanden. Og erfaringen viser, hvor vanskeligt det er at sammenholde ansvaret for vores verden med erkendelsen af, at den skal forgå.

Men enten-eller-holdningen, som falder os så naturligt, må erstattes af en både-og-holdning. Vi skal som kristne både være præget af ansvar for skaberværket og af bevidstheden om, at verden skal forgå. Og dette burde da også være muligt jf. lægens gerning, som går ud på at helbrede mennesker vel vidende, at de engang vil dø.

Klimakrisen i et historieteologisk perspektiv

Som en udløber af det eskatologiske perspektiv kan historieforståelsen nævnes som et femte perspektiv at betragte klimakrisen i. Vi tror som kristne, at Gud i sidste ende vil føre sin plan med verden igennem. Men Gud står ikke alene på verdens scene. Vi mennesker er der. Og Guds modstander er der også. Klimakrisen aktualiserer spørgsmålet, om vi mennesker med vores ubetænksomhed og synd kan være med til at hindre eller for-

sinke Guds plan eller være med til at fremme den, eller om Gud suverænt fører sin vilje med historien igennem, helt uafhængig af os.

Kurt Christensen, f. 1948, dr. theol., er professor i etik og religionsfilosofi ved Menighedsfakultetet i Århus og ekstern professor i systematisk teologi ved Fjellhaug Misjonshøgskole i Oslo. Kurt Christensen er formand for Dialogcentret i Århus og dansk repræsentant ved Evangelisk Alliances Teologiske Kommission. Blandt hans publikationer kan nævnes "Døbt" (1976), "Erkendelsen af Guds vilje" (1994) og "Postmodernismens udfordring til kristendommens sandhed" (2005).

Ekofeministisk teologi

Af Maria Jansdotter Samuelsson

Økofeminismens særlige bidrag til den teologiske refleksion er en fokusering på, hvordan naturens underordning og objektivering gennem historien er blevet koblet sammen med kvinders underordning under det mandlige subjekt. Sally Mc Fagues økofeministiske teologi bygger på et ikke-antropocentrisk verdensbillede, hvor det tages alvorligt, at også dyrene og naturen er en del af skaberværket, og hvor næstekærligheden udstrækkes til kærlighed til naturen. Frelse forstås her som hele skabelsens befrielse og fuldkommengørelse her og nu.

Gud sade: "Jorden skall ge grönska: fröbärande örter och olika arter av fruktträd med frö i sin frukt skall växa på jorden" Och det blev så. Jorden frambringade grönska: olika arter av fröbärande växter och olika arter av träd med frö i sin frukt. Och Gud såg att det var gott. (1 Mos 1,11-12)

Gud sade: "Vattnet skall vimla av levande varelser, och fåglar skall flyga över jorden, under himlavalvet". Gud skapade de stora havsdjuren och alla olika arter av levande varleser som vattnet myllrar och vimlar av och alla olika arter av fåglar. Och Gud såg att det var gott. (1 Mos 1,20-21)

Redan den lutherska reformationen aktualiserade de hebreiska bibliska texterna, och framhöll i enlighet med dem världen som Guds goda skapelse, och människan som en integrerad del däri. Reformationens tankegångar tog därmed avstånd från den dikotomisering av andligt och materiellt som den klassiska grekiska filosofin varit upphov till, och som dittills präglat och fortsatt att prägla stora delar av den kristna traditionen. Det finns vidare goda skäl att hävda att reformationen innebar en generell rehabilitering av det kroppsliga och det jordiska, i det att Guds kallelse till människan likaväl stod att finna i de fysiska och världsliga sysslorna, som i de andliga.⁴¹ Men det teologiska landskapet utvecklas hela tiden, och i våra dagar skulle dessa verser ur skapelseberättelsen likaväl kunna tjäna som utgångspunkt för en ekofeministisk reflektion kring kristen teologi. Ekofeministisk teologi har utvecklat framförallt av nordamerikanska teologer, och grundperspektivet är i stora drag gemensamt, oavsett konfessionstillhörighet.⁴² Ofta tas utgångs-

punkt i att framhålla skapelsens inneboende godhet, och utifrån detta antagande fortsätter reflektionen kring och problematiseringen av specifika teologiska teman som gudsuppfattning, antropologi och frälsning.⁴³

Bland de mest inflytelserika teologerna inom det ekofeministiska fältet återfinns den nordamerikanska teologen Sallie McFague. Följande artikel tar utgångspunkt i Sallie McFagues båda böcker *Super, Natural Christians. How we should love nature* (1997) samt *A New Climate for Theology. God, the World and Global Warming* (2008). Den syftar till att belysa vilka incitament konstaterandet att skapelsen, med kroppar, djur och natur, är något gott, kan ge för den vidare reflektionen kring teologiska teman som antropologi, synd och frälsning.

Att modifiera människans särställning

Precis som Gud i skapelseberättelsen konstaterar om djur och natur att "det var gott", så menar McFague att vi människor bör förhålla oss till skapelsen som att det är någonting gott i sig självt. Naturen har ett egenvärde oavsett våra egna eventuella nyttointressen av natur och djur.⁴⁴ Men det finns andra formuleringar i 1 Mos, som kan tolkas som intäkt för människans särställning, nämligen uppmaningen till människan att lägga jorden under sig, och härska över dess djur. Ekofeministisk teologi är ofta kritisk även till mer modesta tolkningar, som uppmanar människan att hysa omsorg om skapelsen, snarare än att härska över den. Problemet är att det som regel handlar om att skapelsen skall vårdas och bevaras i syfte att tillgodose nuvarande och kommande människogenerationers behov. Teologin förblir antropocentrisk, och naturen fortsätter att fokuseras mer som en resurs än som ett värde i sig själv.⁴⁵

En första förutsättning för att kunna betrakta natur och djur som något med egenvärde är att ta ett avsteg ifrån den världsbild som sätter människan i centrum som ett subjekt och tillåter henne att behandla djur och natur som objekt, med tillåtelse att använda dessa blott utifrån sina egna intressen. Ekologiskt sett finns det inga starka skäl för människans plats i centrum. Människan överlever inte särskilt länge utan luft, vatten och näring från växter och djur. I händelse av mänsklighetens utplånande, däremot, skulle ekosystemet ändå fortleva i högönsklig välmåga.⁴⁶

En andra förutsättning är att skärskåda hela föreställningen om att det är möjligt att betrakta djur och natur som objekt, om man med objekt menar något som fritt kan manipuleras utan att något händer. Med den ekologiska kunskap vi idag besitter, är det inte rimligt att betrakta djur och natur som föremål som kan manipuleras utan att det får några konsekvenser vare sig för "objektet" självt eller dess omgivning. Att hugga av grenar från ett träd får konsekvenser för trädets fortlevnad, liksom skövling av större skogspartier får konsekvenser för hela ekosystemet på den platsen, och kanske i förlängningen för det globala klimatet. I den meningen är det fullt rimligt att betrakta ett träd som ett subjekt.⁴⁷

Naturens underordning och kvinnors underordning - två sidor av samma mynt

Ekofeminismens speciella bidrag till den teologiska reflektionen är att belysa hur naturens underordning och objektifiering genom historien har sammankopplats med kvinnors underordning det manliga subjektet. Detta hänger samman med den dikotomisering av andligt och materiellt som nämndes inledningsvis, och som ofta brukar hänföras till ett grekiskt filosofiskt arv. Androcentrismen, alltså att världsbilden utgår inte bara från människan i centrum, utan också specifikt från mannen i centrum, utgör ett generellt mönster i västerländsk kultur och teologi. Kropp och natur har getts ett kvinnligt symbolvärde, för att sedan värdemässigt underordnas det andliga och intellektuella, som i sin tur har fått ett manligt symbolvärde.⁴⁸

Kristen teologi har förvaltat åtskilliga föreställningar om kropp och natur som symboliskt kopplade till kvinnor. Några sådana exempel är hur kvinnan Eva, och djuret, Ormen, förleder mannen och sätter sig upp mot Gud, moderskapets särställning som kvinnokall och den komplicerade inställningen till kvinnors sexualitet som farlig eller oregerlig om den inte tämjs genom moderskapet. Annat som förtjänar att nämnas är den historiska avsaknaden av kvinnor som präster och teologer, liksom den huvudsakliga avsaknaden av bilder och metaforer för Gud som anspelar på kvinnor eller natur.⁴⁹ McFague poängterar följaktligen att respekt för naturen som subjekt i förlängningen också innebär en respekt för kvinnor som subjekt, och deras rätt att vara på sina egna villkor, utan att reduceras till de roller som en androcentrisk kultur och teologi tilldelat dem.⁵⁰

Detta skall inte förväxlas med något avståndstagande från varken kvinnors sexualitet eller kvinnors moderskap, båda är positiva aspekter, men de skall inte tolkas med effekt att de förminskar eller begränsar kvinnor från att också vara intellektuellt och andligt kapabla.⁵¹ Respekt för naturen som subjekt skall heller inte förväxlas med naturen som norm. Att en ordning kan förefalla "naturlig" behöver inte betyda att den är allenarådande, eller normativ i någon tvingande bemärkelse. Inte minst är detta viktigt att påpeka i relation till kvinnor och sexualitet. Argument som utgår från föreställningen om att det finns en naturordning nedlagd i skapelsen, har varit vanliga genom historien. Bland annat har sådana tagits som intäkt för att kvinnor och män har "naturligt" olika roller, liksom att heterosexualitet är den "naturliga" sexualiteten. Men mer än någonting annat har sådana argument vilat på önskan om att kunna upprätthålla de sociala strukturer som kulturen och samhället byggt på.⁵²

En vidgad innebörd av det kristna inkarnationsmotivet och nästankärleken

Med utgångspunkt i en icke-antropocentrisk världsbild där skapelsen utgörs av ett oändligt antal subjekt som alla relaterar till varandra bygger alltså McFague en modell för ekofeministisk kristen teologi. Men vilka skäl, som också kan förutsättas ha en särskild plats inom ramen för kristen teologi, finns det då att tillmäta naturen ett egenvärde och tona ned människans roll som skapelsens centrum?

Jo, menar McFague, ett skäl är att den kristna teologin genom inkarnationstanken bygger på kärlek till kropp och natur. En teologi som verkligen tar hänsyn till detta, förutsätter en förskjutning från den traditionellt antropocentriska teologin till en kristen teologi som även ser djur och natur som teologiskt relevanta kategorier. I grund och botten handlar det om att utveckla den teologiska antropologin från en uppfattning om människan som "sig själv nog" till en antropologi som utgår från människan som en art bland alla andra skapelsens levande arter. En antropologi, som också lyfter in naturvetenskapliga fakta, betraktar inte människan som skapelsens centrum, utan som en relationell varelse, för sin överlevnad beroende av ständig interaktion med omgivningens syre, vatten, solljus, liksom konsumtion av energi från djur- eller växtriket.⁵³

Med en relationell antropologi, där människan är en del av skapelsen, blir det svårt att begränsa inkarnationen just till en människas kropp. Om Gud av kärlek till skapelsen lät sig inkarneras i en mänsklig kropp, blir det naturligt att tolka det som en inkarnation i hela det nät av liv som utgör skapelsen, och där människans kropp finns som en del, men inte som dess centrum.⁵⁴ Detta skall dock inte förstås som att människan inte skulle ha ett särskilt ansvar. Inom ramen för den teologiska modell som McFague föreslår, så verkar skapelsens alla subjekt inom ramen för sina specifika möjligheter, och i människans specifika möjligheter ligger hennes intellekt och planeringsförmåga. Då måste dessa gåvor användas så att de inte äventyrar den övriga skapelsens välmåga och överlevnad.⁵⁵

Ett andra skäl finns i att kärlek till naturen bör betraktas som en förlängning av nästankärleken. Ekofeministisk teologi är en befrielse-teologi, där djur och natur inkluderas bland de förtryckta som man strävar efter upprättelse för. Den kristna förståelsen av vilka som är de fattiga och förtryckta har succesivt vidgats. Från att från början mest ha fokuserat på behövande inom den egna folkgruppen, har omsorgen om, och strävan efter upprättelse för de fattiga och förtryckta gradvis vidgats och fått ett globalt perspektiv. Nu, menar McFague, kan vi inte längre vänta med att också vidga cirkeln till att omfatta djur och natur. Om Guds kärlek omfattar hela skapelsen kan vi inte bara räkna med att det är människor som skall få upprättelse. Det är vad evangeliet handlar om i vår tid.⁵⁶

Frälsning - en fråga om rättvisa sociala och ekologiska relationer

Detta får förstås konsekvenser också för den kristna frälsningstanken. En vanlig teologisk modell för att tolka innebörden av frälsning har inneburit dels att fokus satts på den individuella människan, dels att frälsningstanken förändrigats, till att handla om individens eviga liv efter döden. Ekofeministisk teologi problematiserar den vanligt förekommande tanken om att frälsning innebär befrielse från det materiellas bojar. Istället föredrar man tolkningar som handlar om att skapelsen behöver fullkomnas.⁵⁷ McFagues modell utgår från att frälsning är hela skapelsens befrielse till ett liv i välmåga, här och nu. Frälsning får ett globalt inomvärldsligt fokus, vilket gör att ekonomiska strukturer också blir teologiskt relevanta. Förståelsen

av synd i den teologiska modell McFague arbetar med, handlar i hög grad om underlåtenhet att agera för en förändrad ekonomisk världsordning. De globala ekonomiska strukturerna avgör på många sätt vilka som får rätt att leva, och på vilka villkor det livet skall levas. Oavsett om vi talar om djur, natur eller människor. Och om vi vill skapelsens befrielse, så måste de ekonomiska strukturerna förändras, i riktning mot en rättvisare fördelning som inte bygger på förtryck och exploatering av vare sig kvinnor, män, djur eller natur.⁵⁸

Maria Jansdotter Samuelsson er lektor i religionsvidenskab, Centrum for Genusforskning, Karlstad Universitet. Hun blev doktor i teologi i 2002 på en afhandling om "Ekofeminism i teologin. Genusopfattning, natursyn og gudsupfattning hos Anne Primavesi, Catherine Keller och Carol Christ".

Naturen, det billige skidt

Af Bent Bjerning-Nielsen

Hvis vi for alvor skal forstå de klimaskabte katastrofer, må det nytteorienterede og teknologiske sprog suppleres med det poetiske sprog. Når teologer som K.E. Løgstrup og Ole Jensen har formuleret en skabelsesteologi, har de også ladet sig inspirere af digtningen. Det hellige, det der fylder mennesket med ærefygt og fascination, har haft trange kår i moderniteten, men er overvintret i skønlitteraturen. Derfra kan der hentes ressourcer til den genfortryllelse af naturen – synet på naturen som gudsskabt og hellig – som er nødvendig for at løse klimakrisen.

Temaet for dette nummer af "Ny Mission" er klima og kirke. Bag diskussionerne af klimaproblemerne ligger der det mere omfattende spørgsmål om opfattelsen af og holdningen til naturen generelt. Det er et spørgsmål, som der har været dybtgående teologiske behandlinger af, men det efterlader alligevel en række spørgsmål om, hvilket sprog der for alvor kan tale om naturen på en sådan måde, at det giver en forståelse af, at klimaskabte katastrofer er mere end et teknisk-pragmatisk og praktisk problem. Det vil være temaet i denne artikel.

Det billige skidt

I Otto Gelsteds digtsamling *Under uvejret* finder man digtet "Sommerøen", der i al sin enkelhed lyder således:

Jeg kommer igen til min Sommerø
Til Naturen, det billige Skidt
og Aspen suser mig mørkt i Møde
og Blitfuglen fløjter: blit, blit!
Otto Gelsted

Under uvejret indeholder nærmest lejlighedsdigte og repræsenterer bestemt ikke et højdepunkt i Gelsteds forfatterskab, men lige præcis dette lille digt indeholder nogle interessante aspekter. Det kan læses som den kulturradikale oplysningsmands ironiske kommentar til den romantiserende naturdigtning, der alligevel samtidig får markeret, at "det billige skidt"

såmænd nok indeholder nogle kvaliteter. Og samtidig er essensen af den moderne, videnskabelige og nyttebetonede naturopfattelse blevet udtrykt i sætningen om "naturen, det billige skidt". Det har været en central forståelse i megen moderne tænkning om naturen, at den først og fremmest var materiale; naturens formål var at blive brugt. Grundlaget for det var igen en opfattelse, hvor naturen blev set som "en trist affære, lydløs, lugtløs, farveløs; det blotte hastværk med endeløst, meningsløst materiale," som A.N. Whitehead så malende udtrykte det.⁵⁹

Eskatologisk lammelse

“Folk glæder sig altid for tidligt til katastrofen”

Fra Hans Magnus Enzensberger, *Titanics undergang*. En komedie

Den globale opvarmning er efter al sandsynlighed et menneskeskabt problem, som allerede nu forårsager voldsomme problemer for mange mennesker, hvad der igen kun synes at være en forsmag på de endnu større problemer, der venter. Konfronteret med det synes mange mennesker, både i og uden for kirken, at lide af en slags eskatologisk lammelse. Det er blevet proklameret så mange gange, at katastrofen venter lige om hjørnet, at det psykiske beredskab ikke synes indstillet på endnu en katastrofe. Når man en del gange har fået at vide, at vi befinder os på “Titanic”, men må konstatere, at skibet lystigt sejler videre, medfører det efterhånden en vis afslappethed i forhold til de forbigående isbjerger. Man fornemmer en vis apokalyptisk apati, en eskatologisk lammelse forårsaget af konfrontationen med den voldsomme mængde af potentielle katastrofer, som ikke er blevet mærkbare som realiserede katastrofer set fra et dansk og vesteuropæisk perspektiv. Hvis man befinder sig andre steder i verden, kan det naturligvis opleves anderledes.

“Titanic” har for længst fået en nærmest mytisk status, en status, som blev yderligere forstærket, da der blev lavet en melodramatisk Hollywood-basker om fænomenet, hvor skibbruddet nærmest fungerede som kulisse for kærlighedshistorien mellem Rose DeWitt Bukater (spillet af Kate Winslet) og Jack Dawson (spillet af Leonardo de Caprio).

Mange andre har imidlertid også været optaget af dramaet. Den tyske forfatter Hans Magnus Enzensberger udgav således i 1978 digtsamlingen *Titanics undergang*. En komedie, hvor han beskriver skibsforsøret fra en lang række forskellige vinkler. I digtsamlingens ottende sang møder man således den pragmatiske og teknologiske indfaldsvinkel til katastrofen:

...lad os antage, at Titanic rent faktisk gik ned,
hvad jeg personligt anser for udelukket – jeg er ingeniør
og min fantasi er ikke alt for veludviklet –
og hvad så? Hvad følger deraf? Rent statistisk set

er til enhver tid et par dusin skibe i havsnød....

Sekvensen kan ikke siges at være venlig overfor ingeniører, men pointen er, at den teknologiske, statistiske og pragmatiske tænkning og det sprog, den udtrykkes i, simpelthen ikke kan rumme og beskrive katastrofen. Sproget mangler. Forestillingsevnen mangler.

Det er på mange måder også tilfældet med klimakrisen – eller tør jeg sige: katastrofen? Det sprog, hvori den beskrives, har en tendens til at reflektere den samme pragmatiske og teknologiske tænkning, som er årsag til krisen. I en sådan situation er løsningen nok ikke endnu et Titanic-foredrag med medfølgende eskatologisk lammelse. Statistikkerne og redegørelserne for de potentielle katastrofale scenarier kan ikke stå alene, men må suppleres med et modsprog til det nytteorienterede og teknologiske sprog, som har en tendens til at sætte dagsordenen i debatten. Og det gælder også den teologiske refleksion over problematikkerne.

Skabelsestænkning mellem poesi og teologi

I den første bølge af dansk skabelsesteologi med K.E. Løgstrup, Ole Jensen m.fl. var det påfaldende i hvor høj grad de teologiske refleksioner udsprang af digtning; hvad det angik, var det især Thorkild Bjørnvig, der var inspirationen. I anden halvdel af halvfjerdserne og begyndelsen af firserne satte Bjørnvig dagsordenen for diskussionerne af naturforståelsen; det gjorde han med de to essayistiske digtsamlinger *Delfinen – Miljødigte 1970-75* (1975) og *Abeguder – Miljødigte 1975-80* (1981) og med en ivrig deltagelse i den offentlige debat i øvrigt. I disse "miljødigte", som kan placeres et sted mellem digtet og kronikken, kritiserer Bjørnvig modernitetens naturopfattelse for dens nytteorienterede forståelse med ord som:

 Og når han [den magtsyge, BBN] vejer og måler, beregner registrerer
 og analyserer den ganske omverden og alt ikke-menneskeligt som
 mobilteller hvilende råstof til sit specielle brug
 og som om han ikke selv fandtes og fysisk var til, objektiv
 ja, hvordan skulle han da kunne registrere og opfatte
 jorden som et Legeme
 Fra digtet "Kepler in memoriam" fra *Delfinen*

Bjørnvig kritiserer med andre ord den manglende forståelse af menneskets indfældethed i naturen for nu at tale løgstrupsk.

Den bjørnvigske inspiration for teologerne kommer bl.a. til udtryk ved, at der i Ole Jensens disputats *Teologi mellem illusion og restriktion* fra 1977 er et kapitel om Bjørnvigs miljødigtning, lige som to af Bjørnvigs digte optræder som bilag til disputatsen. I kapitlet om Bjørnvig bemærker Ole Jensen, at "vor verdensforståelse er i den tekniske verdensbeherskelses praksis irreligiøs, og det konsekvent nok" (s. 227). Det er et tema, han udfolder yderligere i bøger som *I vækstens vold – Økologi og religion* (1976) og essaysamlingen *Frem til naturen* (1980). Inspirationen fra digtning er igen tydelig. *Frem til naturen* indledes således med en henvisning til Vagn Lundbyes roman *Tilbage til Anholt* (1978), som kaldes et mesterværk, og som foranlediger til betragtninger over essaysamlingens titel.

Tilbage til Anholt er for øvrigt første bind i en trilogi, der også omfatter *Hvalfisken* (1980) og *Den store by* (1982). Her er der en beskrivelse af, hvordan hovedpersonen Jonas bliver "slugt" af øen Anholt på en måde, der særdeles tydeligt associerer til den bibelske fortælling. Efter at være blevet "slugt" når han til den forståelse, at han er en del af en større sammenhæng: "Jeg har set mig selv på en måde, som er meget større end mig selv eller noget, der er menneskeskabt."⁶⁰ Han er derefter parat til at blive "udspyt" og gå til den Store by, København. Jeg deler ikke Ole Jensens opfattelse af *Tilbage til Anholt* og trilogien i øvrigt som et mesterværk, men det er endnu et eksempel på, i hvor høj grad periodens skabelsesteologiske refleksioner var inspireret af skønlitteratur.

Den væsentligste figur var dog Bjørnvig. Grundlaget for Bjørnvigs naturopfattelse skal findes i hans tidlige digtsamlinger som *Anubis* (1955) og *Figur og ild* (1958), hvor særligt digtet "Anubis" fra digtsamlingen af samme navn kan ses som stedet, hvor et nyt natursyn bryder igennem. Det nye natursyn må ses som et opgør med modernitetens sekulariserede naturopfattelse, der resulterede i, at universet ofte blev set som et fuldstændig tomt sted. Et godt eksempel på det er Bertolt Brechts meget smukke digt *Den første salme* (bemærk titlen), som lyder således:

1. Hvor frygtindgydende er ikke det sorte lands konvekse ansigt i natten!

2. Over verden er skyerne, de hører med til verden. Over skyerne er der intet.
3. Det ensomme træ på den stenede ager må synes, alt er forgæves. Det har endnu aldrig set et træ. Der er ingen træer.
4. Jeg tænker altid: vi bliver ikke iagttaget.
Den enestes stjernes sår i natten, før den går under.
5. Den varme vind søger stadig sammenhænge, katolikken.
6. Jeg forekommer ganske isoleret. Jeg mangler tålmodighed.
Vor arme broder That's-all sagde om verden: den gør ikke noget
7. Vi rejser med stor hastighed mod et stjernebillede i Mælkevejen.
Dyb ro præger jordens ansigt. Mit hjerte går for hurtigt. Ellers er alt i orden.

I *Strukturen i moderne lyrik* beskriver litteraturhistorikeren Hugo Friedrich den "tomme transcendens" som et typisk træk ved modernistisk lyrik; det ses i udpræget grad ved Brechts digt. Med opfattelsen af den tomme transcendens fulgte gerne også en opfattelse af selve universet som et tomt og koldt sted, måske endda et sted, hvorfra dødens kulde strømmede ind i mennesket. Et rigtigt godt eksempel på en sådan opfattelse er Johannes V. Jensens digt "Interferens".

Sekulariseringen betød, at verden blev "affortryllet" for nu at bruge Max Webers betegnelse, og denne affortryllelse resulterede igen i, at det blev meget svært at opretholde en forestilling om naturen som havende en særlig værdi eller betydning. Det blev demonstreret i modernitetens tilværelsesforståelse og modernismens digtning. Og det er det, der sker et opgør med hos Bjørnvigs. Baggrunden for opgøret er det specifikke fortolkningsgennembrud, der sker i digtet "Anubis".

Anubis var i ægyptisk mytologi en døds gud, som skulle vurdere den døde sjæls retfærdighed og (eventuelt) berøre den med livgivertegnet. I Bjørnvigs digt er det imidlertid noget andet, der er under anklage, nemlig selve det moderne menneskes omverdensopfattelse. Erik A. Nielsen kommenterer det på følgende måde:

Den dom, som i dette digt holdes over et menneske, drejer sig ikke i moralsk forstand om dets livsførelse. Den egentlige menneskelige skyld

i moderniteten er den, at det moderne menneske har lukket sin tankeverden sammen omkring et alt for snævert og alt for nemt billede af virkeligheden. Der findes i verdenshistorien større kosmiske tanker tænkte, som nu bliver dommen over vores tilværelse. Dette er dette kosmiske erindringstab, tabet af begyndelsens erfaringer, som er den skyld, der stilles for dommeren Anubis. Anubis er "af mennesker umenneskeliggjort."⁶²

I digtets sidste strofe sker der imidlertid en ændring. Anubis sjakalhoved bliver "gennemlynet af et ansigt" og skænker digtersubjektet den tanke at tænke "himmelrummet med sin krop". Mennesket oplever, at naturen, at kosmos kan velsigne. Eller for at tale skabelsesteologisk (hvad Bjørnvig bestemt ikke direkte gør i digtet): Mennesket erkender, at det er en skabning, en medskabning, og ser sin indfældethed i skaberværket. Samtidig erkender mennesket, at der findes noget, der er større end det selv, noget, som kun kan beskrives i religiøse termer som helligt. Det er denne forståelse, der bliver konstituerende for alle Bjørnvigs senere betragtninger over naturen i digte og debatindlæg. Og det bliver igen en væsentlig inspiration for skabelsesteologernes arbejde i perioden.

Naturens alfabet

Skabelsestanken får også et direkte digterisk udtryk i Inger Christensens forfatterskab. Indledningen, det såkaldte "prologos", til den store digtsamling det har simpelthen karakter af et skabelsesdigt, der starter med det ubestemte ord "det": "Det. Det var det. Så er det begyndt. Det er. Det bliver ved" (s. 9). Herefter etableres der grundlæggende kategorier som tid og rum; der sker en begyndende henvisning til den ydre natur, hvor solen nævnes som det første. En yderligere differentiering er tilfældet, når den organiske natur i skikkelse af "træer, buske, vækst" skilles ud fra den ikke-organiske. Det primitive dyriske liv i form af søstjerner, krebs og løpper viser sig og bliver til et mere udviklet dyrisk liv ("fugle"), inden mennesket kommer ind i digtets virkelighed.

Hvad der hermed er blevet etableret, er ikke en empirisk verden, men en sproglig verden; digtet henviser til stadighed til sin egen sproglighed, samtidig med at omverdenen omtales. Denne dobbelte henvisning, til sproget

og til omverdenen, viser sig også i titel- og nøgleordet "det", som digtsamlingen igennem konstant henviser til sproget, men samtidig er et åbent ord, der kan henvise til alting. Dermed bliver det til et udsagn om en verden, der er større end, hvad sproget kan rumme. det er skabelsesteologi i digtform.

Det samme kan siges om digtsamlingen *Alfabet*. I denne digtsamling er henvisningerne til sproget og fiktitiviteten dog trådt i baggrunden for en beskæftigelse med naturen og omverdenen. Hvor indledningsdigtet i det kunne beskrives som et skabelsesdigt, har *Alfabet* i selve sit kompositoriske princip, hvor længden af de enkelte digte er styret af Fibonaccis talrække (0-1-1-2-3-5-8-13, $x =$ summen af de foregående to tal), karakter af en skabelse, en tilblivelse, startende med et enkelt abrikostræ, der efterhånden udvider sig til et helt univers indeholdende alt fra makreller til mælkeveje. Digtsamlingen er centreret omkring ordet "findes"; den er gennemsyret af en fascination af det eksisterendes, af naturens mangfoldighed. Denne åbning overfor det skabtes storhed og mangfoldighed er hjulpet på vej af de systemer, som styrer den digteriske proces: Fibonaccis talrække og selve alfabetet. Det fremgår af et interview, Erik Skyum-Nielsen lavede med Inger Christensen i Information den 4. Februar 1982 under overskriften: "Man får lyst til at holde det hele i bevægelse":

.....hvis du ser dig om efter alle de ting der begynder med, skal vi sige d, så får du et udbud af ting at skrive om, som er helt utroligt. Ting du helt havde glemt, nogle du slet ikke kender. Pludselig bliver du overrasket over, hvad der overhovedet findes i verden – som et tilbud til den stakkels digter. Man behøver ikke hele tiden skrive om sit eget tilfældige liv.

I Inger Christensens digtning afvises enhver transcendens; det er særligt tydeligt i digtsamlingen *Sommerfugledalen*, som er noget så sjældent som en sonetkrans, men den indeholder samtidig en tænkning omkring naturen, der kun er mulig i en kultursammenhæng, der er dybtgående præget af kristendommen. *Det*, *Alfabet*, og *Sommerfugledalen* er digteriske udtryk for, hvordan indsigt i naturens storhed, skønhed og mangfoldighed kan udtrykkes; det er poetisk skabelsesteologi i et sprog, der ikke er specifikt kristent.

Det hellige overvintrer i litteraturen

En af Thorkild Bjørnvigs væsentligste inspirationer var den digteren Rainer Maria Rilke, som han også oversatte. Indledningen til Rilkes *Duino Elegier* lyder i Bjørnvigs oversættelse således:

HVEM, hvis jeg skreg, ville høre mit råb blandt englenes ordener?
og sæt selv én af dem
pludselig tog mig til hjerte: jeg ville forgå ved hans blotte
stærkere liv. Thi det skønne er intet andet
end det forfærdendes optakt, - er, hvad vi lige kan bære,
og må beundre, fordi det afstår så roligt og stort
fra at tilintetgøre os.

Rilke er nok den af de tidlige modernistiske digterikoner, der sammen med T.S. Eliot tydeligst tematiserer religionen. I moderniteten var sekulariseringens konsekvens ikke, at religion og religiøsitet forsvandt, men at den blev udgrænset. I en sådan situation blev poesien et af de steder, hvor der fandtes reservater for det hellige; i litteraturen kunne religiøsiteten overvintre i affortryllesens vinter.

Det demonstrerer Rilkes digt på bedste vis. Selve beskrivelsen af det skønne som "det forfærdendes optakt" og som noget, der er langt stærkere, end mennesket kan bære at blive konfronteret med, er parallelt med religionsfænomenologiens beskrivelse af det hellige som det helt andet, det der ligger udenfor det normale og det forståelige, og derfor fylder mennesket med undren, forbløffelse, ærefrygt og fascination. Det er særlig Rudolf Otto, der i *Das Heilige* (1917) beskriver det Hellige ud fra denne dobbelthed af angst og tiltrækning hos dem, der møder det. Rilkes Engle repræsenterer det Andet, det hellige, det ikke-definerbare, det der er større end mennesket og fylder det med ærefrygt og fascination.

Lige præcis dette har haft meget trange kår i moderniteten og er en væsentlig grund til, at skønlitteraturen kan inspirere og informere teologien, når det drejer sig om en forståelse af klimakrisen som andet og mere end et praktisk og pragmatisk problem. Hvis ikke naturen, "det billige skidt", i en vis forstand genfortrylles ved at blive set som både gudskab og hellig, vil der kun være pragmatiske argumenter tilbage for at løse klima-

krisen igennem endnu en række teknologiske fix. Og det kunne meget vel resultere i endnu mere Titanic-snak med medfølgende eskatologisk lamelse. Det er prøvet mange gange før, og der synes ikke at være nogen tvingende grunde til at gentage fiaskoerne.

Bent Bjerring-Nielsen, f. 1958, cand. mag. i dansk og musik, teologisk master, underviser på SALT (Skandinavisk Akademi for Lederskab og Teologi), præst i Amagerbro Frikirke.

Grøn Kirke

Af Hanna Smidt

Arbejdsgruppen "Grøn Kirke" under Danske Kirkers Råd forsøger at sætte klimaet på kirkernes dagsorden, specielt frem mod klimatopmødet i 2009. "Grøn Kirke" søger at inspirere kirker, menighedsråd og almindelige kirkegængere til at tage en række konkrete skridt for at værne om skaberværket. En "klimastafet" sendes rundt i landet for at gøre opmærksom på konsekvenserne andre steder i verden af klimaforandringerne, og frem til og under topmødet vil kirkerne være med til at minde politikerne om, hvad der er på spil især for verdens fattigste.

På www.gronkirke.dk kan man se et Danmarkskort. Fine små grønne blade med kors i midten er med løs hånd spredt ud over landet. De grønne blade markerer kirker i Danmark, der er blevet grønne. Det vil sige kirker, der har forpligtet sig på at tænke klima og miljø ind i deres virke som kirke. Kirkerne nedsætter deres forbrug af varme, el og vand. I løbet af året fokuserer gudstjenesterne på skaberværket. Kirkebladene indeholder artikler om klima og giver inspiration til at blive mere grøn. Indkøb gøres mere bæredygtige.

Andre steder på www.gronkirke.dk kan man læse om kirkernes bevægelse for og erfaringer med at blive grønne kirker. Hvordan medarbejdere og menighedsråd nøje skulle overveje implikationerne og overvinde egne fordomme, inden de gik i gang. Hvordan det giver bedre økonomiske resultater på bundlinjen. Og hvordan det inspirer til at tænke grønt derhjemme, på arbejdet og i det hele taget. Hvordan det motiverer håb.

Grøn Kirke

Kirker i Danmark engagerer sig til fordel for klimaet frem mod topmødet i 2009, og der er meget inspiration og information at hente om, hvordan man kan blive grønne kirker, der er håbefulde på skaberværkets vegne. Kirkernes grønne arbejde koordineres i Danske Kirkers Råds Klimagruppe og går under arbejdstitlen "Grøn Kirke". Hjemmesiden www.gronkirke.dk giver adgang til information om arbejdet.

Denne artikel vil introducere de tiltag og tilbud, Grøn Kirke har gang i, give lidt baggrund til arbejdet og inspirere – forhåbentligt – andre til at gøre en håbefuld indsats for kloden.

Den store klima-opgave

Klimaforandringerne angår alle, og konsekvenserne vil ramme alle – også os i Danmark. Ifølge FN's Klimapanel skal der en enorm indsats til for at holde temperaturstigningerne nede på 2 grader (og selv 2 graders temperaturstigninger vil have voldsomme konsekvenser for kloden). Den store udfordring er primært at nedsætte udslippet af CO₂ i atmosfæren. Det er et arbejde, alle, der udleder CO₂, må bidrage til.

Kirker i Danmark og dem, der kommer i dem, udleder CO₂. Vi må derfor også gøre vores til at nedsætte vort CO₂-udslip. Kirker kan bidrage – ikke uvæsentligt, hvis alle går sammen – på lige fod med alle andre, ved at nedsætte forbrug af strøm, varme, vand osv.

Praktiske skridt

At nedsætte CO₂-udslip kræver konkrete tiltag. I arbejdet med Grøn Kirke fokuseres der derfor på praktiske aktiviteter, som kirker, menighedsråd og almindelige kirkegængere kan udføre. Efter inspiration fra Norge og Sverige, hvor man i mange år har haft kirkeligt miljø- og klimaarbejde, har Grøn Kirke udarbejdet et praktisk værktøj til at begynde på processen. En tjekliste med 48 punkter, som dækker 6 kategorier, bl.a. gudstjenesteliv, kirkens indkøb, transport og energiforbrug, danner udgangspunkt for at kunne kalde sig Grøn Kirke. Opfylder man 25 af punkterne indenfor de 6 kategorier, kan man kalde sig grøn. Så får man et lille blad med et kors i midten på Danmarkskortet til at markere sin status som Grøn Kirke. Kongsted Kirke på Sjælland opfylder indtil videre 30 punkter. Østrup, Skeby og Gerskov Kirke på Fyn opfylder 31 punkter. I 2009 vil der komme en masse små blade i Århus området, for der arbejder hele stiftet – som det første – på at blive Grønt Stift.

I 2009 går arbejdet med certificering videre til at inkludere en særlig Grøn Kirke Diplomordning. I samarbejde med Energitjenesten kan lokale kirker

på baggrund af en energi- og miljøgennemgang få rådgivning og hjælp til at lave en handlingsplan for at spare energi og være mere miljøvenlige. Handlingsplanen skal gennemgås og eftertjekkes hvert år. Det er meget praktisk arbejde, og det giver konkrete anbefalinger og tjeklister at gå efter. Høje Tåstrup Kirke på Sjælland har fået lavet beregninger på deres forbrug og en handlingsplan for at nedsætte energiforbruget. Ved at følge den kommer de til at spare penge med det samme. Og de bidrager til respekt for og bedre forvalterskab af skaberværket - prompte.

Kirkens særlige rum

Skaberværket. I kirken taler vi om kloden med dens mystiske og fantastiske kredsløb, fotosyntese, vandets fordampning og nedbør, havene, skovene, og deres interaktioner og komplicerede samspil med insekter, dyr og mennesker. Reproduktionens mirakel. Vi taler om det alt sammen som Guds skaberværk. Et skaberværk, som vi er en del af, og som er elsket af Gud. Skaberværket er det, der holder os i live, og vi kan ikke være det foruden. Det er en gave til os. Samtidigt er det en opgave. Vi er kaldet til at forvalte skaberværket ret og godt. Dette kald til forvaltning har vi dog som menneskehed ikke altid har været så gode til at efterleve.

Vi har i kirken et sprog, som omhandler Guds skaberværk som noget, vi er en del af, som en gave og som noget, vi har et forvaltningsansvar i forhold til. Og vi har kirken som et særligt rum og forum, hvor vi mødes i et forpligtet og forpligtende fællesskab med hinanden. Vi sætter ord og musik på troen på livets Skaber. Vi taler om skaberværket og ansvaret over for vores medmennesker. Vi synger salmer, bekender og fremsiger bønner, der kan hjælpe i stunder med tvivl, fortvivlelse og erkendelse af vores egen utilstrækkelighed, når vi ikke selv slår til, når vore handlinger ikke følger vores viden, når vi er ved at opgive håbet, og når vi overvældes af de ofte skræmmende statistikker og prognoser, som klimaekspertter kommer med.

Kirkens håbsopgave

Kirken kan motivere til handling og til håb. Gennem gudstjenester og møder fastholdes vi i troen på Guds kærlighed til skaberværket og dermed også til os – og Guds kærlighed er en gave. Men vi mindes også om vort ansvar – vores opgave – og motiveres til at tro på, at vi kan gøre en forskel

– at det nytter at gøre, hvad vi kan, for at de værste klimaprognoser ikke går i opfyldelse.

Gudstjenester, prædikener og bønner kan inspirere os til at tænke på skaberværket som en gave og på klimaet som en del af den opgave, vi har som forvaltere af skaberværket. Grøn Kirke giver redskaber dertil. Bønner, liturgier, prædikenforslag, salmeforslag mm. ligger tilgængelige på www.gronkirke.dk som "liturgiske byggeklodser", præster, ledere og andre kan gøre brug af.

Det kræver ikke en ph.d. i økologi og klima at kunne udtale sig om klimakrisen. Men det kan være godt med informativ baggrundsinformation, reelle vidnesbyrd fra folk, der kender til klimaforandringerne, og troværdige indlæg og inspiration til at tale om klima i kirken – i et teologisk sprog. Også dette giver Grøn Kirke hjælp til.

Konkrete klimakonsekvenser

Isen smelter. Havene varmes op. Tørke sætter ind nogle steder og oversvømmelser og orkaner andre steder. På grund af et overforbrug af fossile brændstoffer – særligt i vesten – er skaberværket truet af drivhuseffekten. Og det har katastrofale konsekvenser mange steder i verden – særligt i de fattigste lande. I Malawi kommer tørken hvert 5. år og ikke hvert 12. som før i tiden. Mennesker sulter og dør. I Stillehavet dræber de stadigt varmere vande de alger, der holder korallerne i live. Korallerne dør, hvilket eroderer kysterne. Det gør, at øernes modstandskraft mod hyppigere og stærkere storme og oversvømmelser svækkes. Mennesker må flygte længere ind på øerne og til andre lande. Opvarmningen af kloden forårsager, at indlandsisen i Grønland smelter. Lokalt betyder det, at levebrødet for isfiskerne trues. Globalt betyder det, at kloden varmes yderligere op. Klimaforandringerne har katastrofale konsekvenser for skaberværket allerede nu. Vi har som menneskehed ikke levet op til forvalteransvaret. Derfor lider skaberværket og vore medmennesker.

Konkrete symboler i gudstjenesten

Sten fra Grønland, hvor isen er smeltet. Majs fra Malawi, som er tørre og uspiselige på grund af tørke. Koraller fra Stillehavet, som er afblegede, for-

di de er døde. Konkrete symboler fra konkrete steder, hvor skaberværket lider og mennesker ligeså. Disse konkrete symboler går landet rundt i små kuffertes som led i kampagnen "Kirkernes Klimastafet". Med "Kirkernes Klimastafet" får kirker, børneklubber, spejderkredse og organisationer nogle konkrete elementer tilsendt, som fortæller konkrete klimahistorier og visualiserer klimaforandringernes konsekvenser konkrete steder i verden. Sten, koraller og majs synliggør klimaforandringerne og kan bruges i en fortælling, en prædiken eller som oplæg til at tage en snak om klimaforandringerne, og hvor alvorlige de er – og hvad det er, vi som kirker kan gøre.

Det politiske perspektiv

Man fristes måske til at tænke, at en kirke eller et enkelt menneske i Danmark ikke kan gøre den store forskel for at modvirke, at indlandsisen smelter, eller at mennesker sulter i Malawi. At det er verdens politikere, der må handle og nedfælde love og fastsætte CO₂-kvoter for verdens industrier, fabrikker og varmegærker. Og uden verdens politikere går det heller ikke. Klimatopmødet 2009 i København er en historisk vigtig forhandling af en ny klimaprotokol, som verdens lande skal skrive under på, hvis FN's anbefalinger skal følges. Forhandlingerne bliver svære, for der er meget på spil og mange forskellige hensyn at tage – bl.a. de fattige landes ret til udvikling og de rige landes fortsatte mulighed for vækst.

Countdown to Copenhagen

"Countdown to Copenhagen" er en kampagne, som sætter fokus på de fattige landes ret til udvikling som et centralt emne i klimaforhandlingerne. Kampagnen giver oplysning om forhandlingerne, og hvad der er på spil for verdens fattige. Den giver almindelige mennesker mulighed for at skrive til statsministeren og minde ham om at huske på forpligtelsen over for verdens fattige ved forhandlingerne. Desuden er der i kampagnen mulighed for at forpligte sig selv på gøre sit eget for at nedsætte sit CO₂-udslip. Det kaldes at tilslutte sig et 'klimahåb' – og håb er der brug for i kampen for at minimere klimaforandringernes konsekvenser. Et håb og et engagement, der er hårdt brug for i tiden frem til topmødet - og i tiden efter.

Kirker under Klimatopmødet i København

Under topmødet, hvor forhandlingerne foregår i Bella Centeret, vil der være mange arrangementer inde i København og rundt i landet. Også her vil kirkerne være til stede. I Københavns Domkirke mødes kirkeledere og kristne fra hele verden til en fælles økumenisk gudstjeneste. Den anglikanske ærkebiskop Rowan Williams er inviteret til at prædike og klima-vidner fra hele verden vil medvirke til at give stemme til de konsekvenser, de ser, at klimaforandringerne har i hele verden. Gudstjenesten vil markere, at kristne verden over er med til at varetage ansvaret for skaberværket og ansvaret for andre mennesker. Desuden vil der også være gudstjenester i hele Danmark på samme dag for at markere, at opmærksomhed om klima ikke kun er til stede i de store byer ved de store forhandlinger, men at mange rundt om i landet bærer med.

Vi er langt fra alene

Kirker i andre lande har længe været aktive i klimaarbejdet. Grøn Kirke er således en del af et internationalt kirkeligt arbejde og finder stor inspiration i klimaarbejdet, der udføres i Sverige, Norge, England, USA og andre steder. Som medlem af Kirkernes Verdensråds Klima-arbejdsgruppe er Grøn Kirke økumenisk engageret på internationalt niveau.

Ikke mindst opfordringen fra den økumeniske patriark Bartholomæus og det 3. Europæiske kirkemøde i Sibiu i 2007 om at markere en tid til skaberværket hvert år fra 1. september til 4. oktober har virket som inspiration for det grønne arbejde i Danmark. Visheden om, at vi ikke er alene i at se klimaarbejdet som vigtigt, giver ballast til arbejdet og tro på, at vi kan gøre en forskel for klimaet. Mange kirker i hele verden arbejder med. Også i Danmark er det mange forskellige kirker – foruden folkekirken - der arbejder sammen i Grøn Kirke. Klimaet samler kirkefolk på tværs af kirkelige tilhørsforhold til at fokusere på forvaltningen af skaberværket.

Baggrunden for Grøn Kirke

Arbejdet med Grøn Kirke begyndte i marts 2008, da Danske Kirkers Råd⁶³ nedsatte en arbejdsgruppe, der skulle sætte klima på kirkernes dagsorden i et økumenisk perspektiv og i en dansk kontekst. Mange kirker rundt om i verden har allerede længe arbejdet med klima- og miljøbevidsthed i kir-

kerne. I Danmark har kirkerne ikke på samme måde haft en samlet strategi eller fokus på miljøet. Danmarks værtskab for klimatopmødet i 2009 blev anledning til, at også vi som danske kirker har sat klima på kirkernes dagsorden og kan gøre en forskel for miljøet. Siden marts har Klimagruppen under Danske Kirkers Råd med repræsentanter fra en række kirkesamfund og kirkelige organisationer⁶⁴ derfor arbejdet for at konkretisere, hvordan vi kan sætte klima og miljø på den kirkelige dagsorden i Danmark og være med til at give kirker i Danmark en grøn profil frem til topmødet i 2009 – og videre ud i fremtiden.

Bevar håbet

Som kirker kan vi ikke redde verden fra klimaforandringerne, og vi kan ikke tage patent på at være særligt gode eller særligt grønne. Men vi kan bidrage med vores del og være med i de fælles bestræbelser på at forvalte vort ansvar for skaberværket og for vores næste. Vi kan fastholde, at det er sjovere og vigtigere at gå i gang og bevare håbet frem for at give op. Forhåbentlig vil der i løbet af 2009 komme mange flere små grønne blade med kors i midten på Danmarkskortet, som markerer, at endnu flere kirker i Danmark nu kan kalde sig Grøn Kirke.

Hanna Smidt, f. 1975, cand.scient.soc fra RUC og M.A. i teologi fra Graduate Theological Union, Berkeley. Arbejder som akademisk medarbejder i Danske Kirkers Råd, herunder som sekretær for arbejdet med Grøn Kirke. Sidder i menighedsråd for International Church of Copenhagen, der er en international økumenisk kirke.

Klimakrisens konsekvenser for nødhjælps- og udviklingselskaber

Af Floris Faber

Klimakrisen er skabt af de industrialiserede lande, men rammer de mest sårbare mennesker i den tredje verden hårdest. Derfor må kristne nødhjælps- og udviklingsorganisationer hjælpe disse samfund med at håndtere de klimaskabte forandringer og også engagere sig i fortalervirksomhed på deres vegne. Der er brug for at analysere konsekvenserne af miljøforandringerne og for at tilpasse programmerne til de nye behov.

“Det er ikke længere et spørgsmål, om jordens klima vil forandre sig, men snarere hvornår, hvor og hvor meget.” Robert T. Watson, formand for “The United Nations Inter-Governmental Panel on Climate Change” (IPCC).⁶⁵

Fakta - det sker!

Indtil slutningen af 80'erne manglede verden overbevisende beviser, som støtter teorien om menneskelige aktiviteter påvirkning af klimaet. Politikere og verden som helhed antog en "vent og se"-holdning. I dag er klimaændringer med ganske få undtagelser universelt accepteret som faktum; videnskabsfolk erklærer, at det ikke blot er en mulighed, men noget uundgåeligt. Verden oplever virkningerne af stigende temperaturer og IPCC⁶⁶ forudser virkningerne vil blive intensiveret i de kommende årtier. For en kort og præcis gennemgang af ændringerne se IPCC globale statistiske data.⁶⁷

Videnskaben - hvad er årsagerne?

De videnskabelige data tyder på, at mennesker er den væsentligste årsag til klimaændringer. IPCC tilskriver opvarmningen gennem mindst de sidste 50 år en stigning i drivhusgasser (kuldioxid (CO₂), metan og nitrogenoxid). Menneskelig aktivitet er i vid udstrækning ansvarlig for disse gasser. CO₂ frigøres bl.a. ved afbrænding af fossile brændstoffer og skovrydning; metan kommer fra kvæg, risdyrkning, brug af fossile brændstoffer og deponeringsanlæg; nitrogenoxid fra den kemiske industri og kunstgødning af landbrugsjord. Som vi har øget vores produktion og forbrug, er niveauet af drivhusgasser steget. Siden 1750 (den industrielle revolution)

er udledningen af CO₂ steget med 30%, metan med 151% og nitrogenoxid med 17%. Det menneskeligt motiverede udslip fortsætter med at stige støt. Det nuværende niveau for CO₂-udledning er ifølge ICPP ikke overskredet i de sidste 420.000 år.

De ansvarlige?

Det enkle svar er vi, de industrialiserede lande. CO₂ er ansvarlig for over 80% af den forurening, der fører til global opvarmning. Indtil for nylig var de gamle industrialiserede lande de største udledere af CO₂ (Kina har siden sluttet sig til gruppen). 2005-tallene viser, at USA og EU bidrog med en kombineret udledning på 35%, og Kina næsten 20%.⁶⁸ Opgjort per indbygger er beviserne klare: Ca. 20% af verdens befolkning bor i de industrialiserede nationer, men de står for næsten 80 % af det globale energiforbrug.⁶⁹ Ser man på et samlet forbrug af naturressourcer er Danmark det land i verden der per indbygger forbruger 4. mest kun overgået af De Forenede Arabiske Emirater, USA og Kuwait.⁷⁰

Hvordan ser fremtiden ud?

IPCCs klimamodeller anslår, at den gennemsnitlige globale overfladetemperatur vil stige med 1,4 °C til 5,8° C i 2100, naturligvis afhængigt af forbruget af fossile brændstoffer. Denne stigning er sandsynligvis uden fortilfælde i de sidste 10.000 år. Men tingene kan blive værre. Det britiske Hadley Centers arbejde, som inkorporerer miljømæssige feedbackmekanismer såsom skovdød, antyder, at "Stigningen i den globale gennemsnits temperatur for landoverflader mellem 2000 og 2100 er omkring 3° C højere ... sammenlignet med de tidligere model-skøn." Temperaturstigninger over 2° C kan ifølge IPCC, forventes at resultere i nedsat høstudbytte i de fleste tropiske og subtropiske områder og i bæltet mellem 60° nord til 60° syd. Klimaændringerne vil uden tvivl resultere i langt flere oversvømmelser i lavtliggende områder, fald i fødevarereproduktionen, stigning i sygdom og udryddelse af planter, dyr, og hele økosystemer vil blive permanent skadet eller udryddet. Der er også frygt for, at temperaturstigninger på mere end 2° C udløser en løbsk global opvarmning. Hertil kommer, at man uden radikale ændringer i kulstofemissionen, forbigår muligheden for selv at begrænse temperaturstigningen til 2° C i løbet af de næste to årtier.⁷¹

For at sætte disse tal i perspektiv, så anslås 2003-hedebølgen i Europa at have forårsaget mere end 20.000 dødsfald. Denne begivenhed vil være "gennemsnitlig" i 2050, og temperaturen vil blive betragtet som "relativ kold" i 2100.⁷²

Virkningerne af klimaændringerne for de mest sårbare

De, der bliver mest ramt, er dem, der bor i udviklingslande, som mangler basale tjenesteydelser, god regeringsførelse, og særligt de fattigste af de fattige. Ifølge WWF lider de fattige normalt mest, fordi de ofte lever i stærkt udsatte områder, har begrænsede muligheder for at beskytte deres levebrød og møder de mest brutale udfordringer i kølvandet på naturkatastroferne.⁷³ IPCC har observeret, at "Effekterne af klimaforandring forventes at blive størst i udviklingslandene, når det gælder tab af menneskeliv og de relative virkninger på investering og økonomi."⁷⁴ Det skyldes, at de udviklede lande har en langt større evne til at tilpasse sig klimaændringerne og afbøde virkningerne fra eksempelvis oversvømmelser eller tørke. Klimaændringer udgør således den mest alvorlige langsigtede trussel mod udvikling og realisering af 2015-målene.⁷⁵

Global opvarmning er knyttet til ekstreme vejrforhold, og globale tørker og oversvømmelser forventes at stige. Vi bør forvente mere regn, flere og længere tørkeperioder, stærkere og voldsommere storme, flere skovbrande og øget spredning af tropiske sygdomme.⁷⁶ Latinamerika, Afrika og Asien er alle i fare for stigning i vandstanden og oversvømmelser. Alle tre regioner vil sandsynligvis opleve intensiveret vandmangel og fald i fødevarerikigheden. Regionerne er truet af en stigning i vektorbårne⁷⁷ sygdomme såsom malaria. Oversvømmelser og tørke kan også øge forekomsten af sygdomme, navnlig oversvømmelser, der spreder vandbårne infektioner. Stigninger i antallet af "stenlaviner" kan forventes i bjergområder såsom Himalaya, og andre steder mudderskred. Tab af biodiversitet og økosystemer som følge af klimaændringerne kan påvirke levedygtigheden og sundhed i landområderne. Væsentligt miljørelateret migration er forudsagt samt en forværring af fattigdom i byerne. Lande kan komme i konflikt over stadig knappere fødevarer- og vandforsyninger. Og vi vil se en dramatisk stigning i antallet af miljøflygtninge.

Klimaændringerne og nødhjælps- og udviklingsorganisationerne

Klimaændringer er et problem skabt af de industrialiserede lande, som vi er nødt til at tage ansvar for. Som kristne nødhjælps- og udviklingsorganisationer er vi nød til at forstå konsekvenserne for partnere og målgrupper og i samarbejde med dem indgå i tilpasningsprocesserne samt engagere os i fortalervirksomhed sammen med dem og på deres vegne. Det betyder, at vi er nødt til at gennemgå vore programmer for at sikre en langsigtet effekt og bæredygtighed, som også vil overleve klimaændringernes konsekvenser.

Klimaændringerne vil påvirke hele vores virkefelt og skal adresseres på tværs af nødhjælps- og udviklingskontinuummet, politisk, fortaler- og programmæssigt. Nødhjælps- og udviklingsorganisationer bør engagere sig så meget som muligt og mest hensigtsmæssigt i forhold til deres mandat og ressourcer. Nedenstående giver en på ingen måde udtømmende liste over områder at tage fat på.

Fortalervirksomhed og engagement

Klimaændringsmiljøet: De internationale forhandlinger om klimaændringer er domineret af videnskabelige eksperter og diplomater. Spørgsmål omkring fattigdomsbekæmpelse, den ulige fordeling af last og skyld må derfor vige for nationaløkonomiske og strategiske spørgsmål.

Der er overlapninger på mål og metoder i "Disaster Risk Reduction" (DRR) (Ulykkesrisikoreduktion) og "Climate Change Adaptation" (CCA) (Klimaforandringstilpasning), som er evnen til at reagere og tilpasse sig aktuelle eller potentielle virkninger af et skiftende klima på liv og levebrød.

DRR-miljøet arbejder allerede med lokalsamfund, der er i risiko for at blive udsat for ekstreme klimatiske forhold og har udviklet værktøjer til at takle klimarelaterede begivenheder. CCA-miljøet har udviklet værktøjer, som mindsker sårbarheden for naturkatastrofer.⁷⁸ Det kan hævdes, at CCA kræver en optrapning af det klima-relaterede DRR arbejde, fra det lokale distriktsplan til det nationale og regionale plan. DRR- og CCA-miljøerne bør dele og udvikle værktøjer og koordinere med henblik på at sikre korrekt og effektiv anvendelse af økonomiske, menneskelige og naturlige ressourcer.

Disaster Risk Reduction	Climate Change Adaption
Bygger modstandskraft over for tilbagevendende tidligere katastrofer	Bygger modstandskraft mod forventet ekstreme klimatiske forhold
Opnås ved at skabe eller styrke den lokale kapacitet	Opnås ved at skabe eller styrke den lokale kapacitet
Influerer på national og international politik og lovgivning	Influerer på national og international politik og lovgivning

Donorer og finansiering: I 2007 oprettede FN en "CCA fond" for fattige lande, som mangler ressourcer til at håndtere klimaændringerne. Finansieringen kommer fra en 2% afgift på indtægter fra "The clean development mechanism".⁷⁹ Selv om fondens ressourcer stadig er begrænsede, kunne de blive betydelige. I relation hertil burde Ngo'er tale for, at en del af disse midler kanaliseres gennem civilsamfundsbaseede nødhjælps- og udviklingsorganisationer. I denne sammenhæng skal det bemærkes, at de traditionelle donormidler ikke vil være tilstrækkelige til i tillæg at håndtere konsekvenserne af klimaændringerne.

Juridiske organer og internationale organisationer: Der er endnu ingen juridisk status for "miljøflygtninge". Det betyder at mennesker, der krydser internationale grænser for at undslippe virkningerne af f.eks. oversvømmelser forårsaget af klimaændringer, vil være uden beskyttelse og juridiske rettigheder. Den Internationale Organisation for Migration (IOM) har taget fat på dette, men forventer, at det juridiske arbejde vil tage år.⁸⁰

Lokalt og nationalt: Her kan fortaleraaktiviteter blive et stærkt virkemiddel for ændring af holdningen til beskyttelse af den lokale natur.

Organisatorisk: Det er her nødvendigt, at indgå i samspil med organisationen, dens bagland, kirkerne, den brede danske offentlighed for at øge bevidstheden om klimaændringerne og for at fremme adfærdsendringer.

Forberedelse

I forberedelsesfasen er det vigtigt at

- gå i dialog med klimaændringsmiljøet for bedre at forstå, hvordan klimaændringer vil kunne påvirke de områder, hvor der opereres.⁸¹
- fremskynde forberedelser til programmer, der adresserer klima-relateret migration.
- foretage brede analyser om fremtidige programbehov. For eksempel er der bevis for, at ekstreme klimatiske forhold kan føre til psykiske og mentale sundhedsproblemer der relateres til tab, sammenbrud og tvungen flytning såvel som kumulative mentale sundhedsfølger fra gentagne gange at have været udsat for naturkatastrofer. Eller: Hvad vil konsekvenserne være for mennesker med handicap?
- overveje de muligheder, som kulstofkvotehandling vil kunne tilbyde til emissionsreducerende programmer såsom projekter med brændsels-økonomiske komfurer.

Programmering

Centrale elementer i udvikling af programmer er:

- "Do no harm" (gør ingen skade): Forstå og hjælp partnerne til at forstå forbindelserne mellem lokal miljøforringelse og programmerne.
- I udformningen af et "Disaster Risk Reduction Program" er det centralt at inddrage fremtidige potentielle klimapåvirkninger for at sikre, at de ikke øger samfundets sårbarhed over for trusler. Da for eksempel dårligt konstruerede og ikke-passende dæmninger i Bangladesh blev oversvømmet i 1999, blev flodvandet indfanget, hvilket forlængede oversvømmelsen og førte til mere skade.
- Bevidstgørelse: Vær opmærksom på og hjælp partneren til at være opmærksom på virkningerne af klimaændringer på deres lokale miljø og den potentielle underminering af projekternes bæredygtighed. Her kan forskelle som religion spille ind. En af Mission Østs, alliance-

partnere fortæller om en gammel mand, som argumenterede mod deres bevidstgørende radioprojekt og sagde: "Katastrofer er Allahs vilje. Hvorfor prøver i at gå imod hans vilje?" Teamet reagerede med en beretning fra Koranen om Nu Allai Salam, der lyttede til Guds vilje og forberedte sig på en katastrofal oversvømmelse og redede sig selv, sin familie og deres dyr. Imponeret over teamets kendskab til Koranen og referencen til den som baggrund, fik projektet hans velsignelse. Radioprojektet er nu meget anerkendt for folkeoplysningen om, hvordan man kan tilpasse sig til virkningerne af klimaændringer og miljødelæggelse.

- Participatorisk forskning: Skaf adgang til lokal viden om miljøforhold: Ændringer i vejr og årstider, ændringer i biodiversitet og afgrødeudbytte, adaptiv kapacitet, eksisterende tilpasningsmekanismer, adgang til lokal og national viden og ressourcer, herunder meteorologiske informationer både nationale og fra distriktet.
- Analyse: Sårbarheds- og risikovurderinger; miljøvurderinger. Sørg for, at alle eksisterende og nye projekter ikke gør skade på miljøet. Tilpas projekterne, så de også gør noget godt for miljøet: Identificer behovet for eventuelle nye projekter med "Climate Change Adaptation" elementer. Lokalsamfund har ret til at udvikle sig, men hvordan sikres bæredygtigheden både miljø og resultatmæssigt?

Organisation

Når det gælder organisatoriske spørgsmål, er det vigtigt at

- øge bevidstheden om de udfordringer, som klimaændringerne bringer, både hjemme, i marken og hos partnerne.
- at finde frem til passende måder til at blive en grønnere organisation.
- at overveje, om det er rigtigt at integrere klimaændringer (i de eksisterende programmer), eller om det skal være et specifikt program.

- At overveje om man i mindre organisationer pga. klimaændringernes kompleksitet bør indgå alliancer med danske eller internationale partnere, som kan hjælpe med "know-how".

Mission Øst

Mission Øst er en dansk kristen nødhjælps- og udviklingsorganisation. Vi arbejder med at respondere på lokalsamfundenes behov inden for områderne sundhed, forbedring af levevilkår, fødevarerikkerhed og "Disaster Risk Management". Vi arbejder i Østeuropa, det tidligere Sovjetunionen og i Asien.

Vi er lige begyndt at inkludere hensyn til klimaændringer i vores programmer. Dette kommer til at stige. Nuværende elementer omfatter arbejde med bekæmpelse af oversvømmelser og jordskred som en del af en "multi-hazard" katastrofe risikostyringsmetode. Yderligere afprøves biogaselementer i Afghanistan. Vore programmer i Tadsjikistan omfatter små ikke-elektriske vandopsamlingsystemer, en pakke af energibesparende teknologier til husholdningsbrug, uddannelsesprogram for alternative energiteknologier i virksomheder. Vi ser bl.a. på egnede afgrøder, alternative foder metoder uden græsning da tørke reducerer afgrøder og ikke-opdyrket foder til besætningerne. Vores femårsstrategi indebærer en øget fokusering på "Disaster Risk Management" på baggrund af det arbejde, vi allerede udfører i Centralasien. På hjemmefronten har vi arbejdet med mindre tiltag for at mindske miljøbelastningen såsom at arbejde mod en CO2 neutral produktion af tryksager.

Floris Faber, f. 1962, M.Sc. i matematik. Mission Øst's Operations Director siden okt. 2008. Har arbejdet i erhvervsliv, kirke og siden 1995 med nødhjælp og udvikling i Kaukasus, Centralasien, Østafrika og i forskellige hovedkvarterstillinger. Tak til Tearfund UK for generøst at udveksle oplysninger og ressourcer.

Danmissions politik for miljø og klima

Introduktion

Jorden har feber, temperaturen stiger, og den kan ikke komme af med varmen.

Miljøet belastes, nedslides og ødelægges af vores livsstil, økonomiske interesser og ved at mange fattige ikke har overskud til at tage sig af den jord, de lever af. Den biologiske diversitet reduceres. Den store udfordring jorden og dens befolkning står over for med klimaforandringer og stigende ødelæggelse af miljøet, er fælles menneskelig. Vi er i færd med at skabe farlige ubalancer der truer mange menneskers eksistens. Den måde vi lever og forbruger på, får alvorlige konsekvenser for andre menneskers liv og vil komme til at påvirke vort eget. Derfor hører det under næstekærlighedsbuddet. Der er brug for en fælles menneskelig, en global indsats af alle gode kræfter, drevet af omsorg for jorden og dens mennesker, hvis den truende udvikling skal stoppes. Vi har magt til at stoppe udviklingen, vi kan også lade stå til.

I Afrika frygtes det at mellem 75 og 250 millioner mennesker i 2020 vil mangle mad pga. mangel på vand. Bangladesh vil mærke konsekvenserne fra både den ene og den anden side. Pga. havstigningen trænger der saltvand ind i den sydlige del af landet. Her kan man smage den globale opvarmning. Den smager af salt. Risene ødelægges. Drikkevandet ødelægges. Før kunne de høste 3 gange om året, nu kun én. Indkomsten er faldet med en tredjedel for dem der i forvejen havde for lidt og skulle mætte en sulten familie. Gletsjerne i Himalaya smelter meget hurtigere end man havde regnet med, langt større vandmængder fra Himalaya transporteres derfor af de tre store floder der gennemløber landet og skaber store oversvømmelser, ødelægger ris og drikkevand. Hvis alle floder går over deres bredder på samme tid vil over 60 % af landet blive oversvømmet. Så skal 145 millioner mennesker opholde sig på et areal på størrelse med Danmark.

Kristendommen bæres af de to grundlæggende bud om at vi skal elske Gud og vores næste som vi elsker os selv. Udfordringen fra menneskeskab-

te klimaforandringer og miljøødelæggelser har med næstekærlighed og med vores gudsforhold at gøre, med at elske Gud. I 1Mos 2 skabes Adam, mennesket, af jorden. Vi er skabt af det samme som jorden, vi hører sammen. Og Adam skabes af Gud for at tjene verden, for at passe jorden godt. I Salme 104 synges en lovsang om den verden Gud har skabt og givet os at leve i. Det skabte kalder på vores respekt og kærlighed. Og kærlighed må give sig udtryk i at vi viser omsorg for den vidunderlige og mangfoldige skabelse vi lever i. Vi skal se på jordkloden med kærlige øjne.

Dette forslag til Danmissions klima- og miljøpolitik bygger på disse forudsætninger:

- De nuværende klimaforandringer er hovedsageligt menneskeskabt og skyldes CO2 og drivhusgasser
- Temperaturen må maksimalt stige med 2 grader i forhold til førindustrielt tid, ellers får det alvorlige konsekvenser for meget liv på jorden
- CO2 udslippet skal mindskes med 80% inden 2050 i forhold til udslippet i 1990
- Den biologiske diversitet reduceres, og miljøet ødelægges og nedslides af økonomiske interesser, skadelige metoder, uvidenhed, stigende befolkning, fattigdom og skødesløshed
- Klimaforandringer og miljønedslidning går ud over os alle, men mest de fattige
- Af kærlighed til Gud og hans skabelse skal vi passe jorden med stor omsorg
- Af kærlighed til vor næste skal vi vise ansvarlighed, så vores adfærd ikke skader vores næste og så vi arbejder sammen med vor næste til fordel for en god fremtid for jorden og dens liv

Ud fra disse forudsætninger er der i det følgende udformet forslag til praktiske anvisninger for Danmissions arbejde i Danmark og hos vore samarbejdspartnere, som vil reducere vores energiforbrug, mindske CO2 udslippet, samt forbedre og skåne miljøet. Vores forbrug skal reduceres så vidt det er muligt. Det vil give besparelser. En omlægning kræver også investeringer og et skift til produkter og adfærd, der belaster miljøet mindre, koster penge. Dette udkast til en politik for Danmissions arbejde vil foku-

sere på det positive vi kan gøre. Vi kan alle, og som selskab, gøre noget der forbedrer situationen. Vi har allerede gjort noget, ikke mindst gennem genbrugsarbejdet som modvægt mod forbrugerkulturen. Men meget mere kan gøres. Alle små trin tæller. Al forbedring hjælper.

Samarbejde med Danmissions partnere om klima og miljø

Danmission har i sit hidtidige samarbejde med partnere i forskellige dele af verden på forskellige måder berørt miljø- og klimasagen. Det er især sket inden for det fattigdomsbekæmpende arbejde, hvor der har været fokus på miljø, dels som et teknisk felt og dels som et socialt/politisk felt. Indtrykket fra det fattigdomsbekæmpende arbejde er dog, at miljø i mange tilfælde er blevet set mere som et teknisk end som et socialt og politisk felt, og den rettighedsorienterede tilgang, som i øvrigt præger udviklingsarbejdet, gennemsyrrer ikke i udpræget grad aktiviteter med miljøfokus. Herudover mangler der ofte klart definerede forventede resultater og indikatorer på miljøaktiviteterne. Der er kun i et enkelt tilfælde foretaget en analyse af den miljømæssige effekt af et projekt. Klimaforandringer berøres enkelte steder i forbindelse med baggrundsinformation eller som risiko, men der er ikke igangsat egentlige klimarelaterede projekter, hverken i forhold til CO2 kompensation (træplantningsprojekter har i reglen haft et andet sigte) eller i forhold til klimatilpasning.

I samarbejdet om teologisk udvikling og evangelisering, har miljø- og klima kun spillet en mindre rolle. Der er dog teologer blandt vore partnere, der arbejder aktivt med emnet, men erfaringerne er ikke systematisk blevet opsamlet af Danmission. I forbindelse med dialogarbejdet har Danmission i 2008 været medarrangør af et dialogmøde om klima, men ellers har temaet hidtil kun spillet en meget begrænset rolle for dialog-arbejdet.

Overordnet set, er det Danmissions ønske, at vores samarbejde med kirkepartnere i fremtiden kommer til at være baseret på et princip om respekt for skaberværket og miljømæssig bæredygtighed. Miljø og klima vil derfor indgå i partnerskabs forhandlinger og i udformning af landestrategier som et tværgående tema.

I Danmissions fattigdomsbekæmpende indsats vil vi i fremtiden i endnu højere grad arbejde for, at den udvikling og sociale forandring, vi er med

til at sætte i gang sammen med vores partnere, er miljømæssigt bæredygtig. Det skal især ske ved at lægge mere vægt på miljø og klima som et tværgående hensyn.

Arbejdet med miljø og klima vil både lægge vægt på miljøtekniske initiativer, der fremmer bæredygtige praksisser inden for landbrug, sundhed, vand, energi mm., på tilpasning til klimaforandringer, og på rettighedsorienterede tiltag, som sætter fokus på myndiggørelse, kapacitetsopbygning og fortalervirksomhed i forhold til miljø- og klima-sagen.

Specifikt vil vi arbejde for, at

- Miljø og klima får større vægt i fremtidige programstrategier.
- Der lægges mere vægt på miljø og klima som tværgående tema i de enkelte projekter.
- Miljø- og klima overvejelser indarbejdes bedre i projektdesign og – planlægning, og i monitorerings- og evalueringsaktiviteter (se bilag).
- Miljø og klima kommer til at indgå i kapacitetsopbygning og Syd-syd erfaringsudveksling.
- Miljø og klima kommer til at indgå i tværgående evalueringer og erfaringsopsamling/opsamling af best practices, evt. i samarbejde med DMR-U.
- Danmission holder sig informeret om, hvad der foregår i det danske u-landsmiljø i relation til miljø, klima og fattigdom.

I forbindelse med arbejdet med Kirkens Liv og Vækst, vil Danmission arbejde frem imod, at:

- Miljø og klima kommer til at indgå som et emne i den teologiske undervisning på de seminarier, vi samarbejder med (SALT og UTC).
- Miljø og klima tænkes ind i kapacitetsanalyser og kapacitetsopbygningstiltag i forhold til partnernes organisation og administration.
- Miljø og klima indgår som et element i brobygningsaktiviteter med henblik på deling af erfaringer og visioner.
- Danmissions engagement i det danske kirkelivs miljø- og klimaarbejde styrkes.

Overvejelser om det ansvar for klodens miljø og klima, vi har som troende mennesker, uanset religion, vil spille en vigtig rolle i Danmissions fremtidige dialog-arbejde. Danmission vil således gøre en større indsats for, at:

- Miljø og klima problematikker tages op på dialogkonferencer og -seminarer.
- Danmission holder sig informeret om, hvad der foregår om dialog og miljø/klima, herhjemme såvel som internationalt.
- Miljø og klimaspørgsmål får mere opmærksomhed som tværgående element i det praktiske dialogarbejde, særlig indenfor tilgangene interkulturel dialog og diapraxis.
- Dialogarrangementer afholdes og dialoginstitutioner (f.eks. Quo Vadis og Upendo) drives så miljøvenligt som muligt.

Miljø og klima i Danmissions organisation og administration

Også i en dansk kontekst bør vi tage aktivt stilling til vores påvirkning af klimaet, og til at begrænse den skade vi forvolder. Det gælder for det, der hører til den daglige drift at vores kontor, vores indenrigs- og udenrigsrejser samt vores informationsarbejde.

Danmissions CO₂-udledning skal kortlægges og reduceres. Målet er at blive CO₂-neutrale inden udgangen af 2011.

Administrationen: Hensynet til miljø og klima skal ind på forskellige niveauer af administrationen. Vi vil fremover have en miljø- og klimavenlig indkøbspolitik og stille krav til vores leverandører.

Vores forbrug af el, vand og varme skal opgøres og reduceres (med 2008 som basisår). Vi går over til grøn el fra et selskab som udover at levere el fra vedvarende energikilder, også køber og destruerer kvoter.

Transport: Transportområdet, både indenlands i bil, og oversøisk med fly, er det største klimamæssige problem for Danmission. Sådant som vores organisation er bygget op med mange folk inde over arbejdet ude i verden, og med det fokus vi har på nærvær og brobygning, er det svært at komme uden om de mange rejser. Også det store frivillige engagement rundt omkring i Danmark giver et stort behov for transport. Det forhindrer dog ikke, at der skal være en opmærksomhed på problemet. For inden-

rigstransporten udarbejdes der retningslinjer for brug af bil, og for udenrigsrejserne arbejdes der på at igangsætte direkte CO2-kompenserende arbejde, såsom skovrejsningsprojekter. Begge initiativer skal være på plads inden udgangen af 2009.

Informationsarbejde: Vi vil informere om miljøaspektet i projekter på samme måde, som vi informerer om lignende tværgående elementer i Danmissions arbejde, såsom køn, fortalervirksomhed, brobygning mv. Der kunne være en vis "brand-værdi" i at være mere miljøbevidste, men det skal afvejes, om det at blive kendt som et "grønt missionselskab", vil komme til at overskygge, det vi i øvrigt står for.

Man kunne overveje at opfordre givere til at støtte de kommende CO2-kompenserende projekter ved flyrejser.

Genbrugsbutikker: Én ting er, at genbrug i sig selv er bæredygtigt, en anden ting er, at vi godt kan blive mere fokuserede på miljø og klima rundt om i vores genbrugsbutikker. Der bør indføres en miljøpolitik i hver enkelt butik med særligt fokus på sortering af affald, forbrug af el og varme, samt brugen af indpakning og plastikposer.

Det anbefales, at de mere detaljerede retningslinjer i bilag 2 træder i kraft pr. 1.2.2009.

Afsluttende bemærkninger

Økonomi: Det forventes, at der kan søges Danida-finansiering til programtiltag, som kapacitetsopbygning, syd-syd erfaringsudveksling og evalueringer.

I Danmark forventes udgifterne til indkøb at stige med 5-10 %, mens de forøgede udgifter til naturenergi forhåbentlig vil kunne kompenseres af energibesparelser i sekretariatet. Der arbejdes på en udregningsmodel for CO2 -kompensation ved flyrejser, som vil afgøre udgifterne til CO2 -reducerende projekter. Der må forventes en udgift på et hundrede til to hundrede tusinde kr.

Handlingsplan: Der nedsættes snarest muligt et tværgående miljøudvalg, og der udarbejdes kommissorium for udvalgets arbejde.

Det er miljøudvalgets ansvar at gøre årligt status på miljø- og klimaarbejdet. Miljøpolitikken revideres ved udgangen af 2010.

Bilag 1 Tjekliste for indarbejdelse af miljø og klima i forbindelse med forberedelse af fattigdomsbekæmpende projekter

Som minimum bør følgende overvejes:

- Vil projektet have negative miljømæssige konsekvenser? Hvis ja, hvordan kan de undgås?
- Hvilken rolle spiller miljø og klima for det felt, der arbejdes med? Hvordan kan det berøres?
- Er miljø et tværgående hensyn? Hvis ja, er indsatsen forklaret? Hvilken vægt har det?
- Kan projektområdet forventes at blive ramt af klima-forandringer? Hvilken betydning vil det have for projektet?

Integrerede projekter, der berører landbrug og fødevarer sikkerhed bør altid eksplicit forholde sig til spørgsmål om miljø og klima.

Uddannelsesprojekter, der beskæftiger sig med medborgerskabsuddannelse eller erhvervsuddannelse, bør altid eksplicit forholde sig til spørgsmål om miljø og klima.

Sundhedsprojekter, der beskæftiger sig med ernæring og hygiejne, bør altid eksplicit forholde sig til spørgsmål om miljø og klima.

For projekter, der direkte arbejder med miljø og klima, bør følgende overvejes:

- Er der behov for i projekternes forberedelse at gennemføre partcipatoriske kortlægninger af klimaforandringers indflydelse på lokalmiljøet?
- Er aktiviteter på miljø- og klima området beskrevet konsekvent med tilhørende resultater og indikatorer?
- Forholder projektdesignet sig til, om planlagte nye tekniske praksisser (specielt landbrug og sundhed) er miljømæssigt bæredygtige?
- Er videreførelsen af miljømæssigt bæredygtige praksisser tænkt ind i projektets bæredygtighedsstrategi?

- Fokuserer indsatsen sig alene på det tekniske, eller inddrages en ret-tighedsbaseret tankegang (er der fokus på myndiggørelse og fortalervirksomhed)?
- Er de aktører, som er relevante for feltet, inddraget på tilstrækkelig vis?
- Har projektet fokus på aktivt medborgerskab, og er aktivt medborgerskab i fht. miljø og klima tænkt ind?
- Er målgruppen udsat for specifikke miljørelaterede sundhedsrisici (f.eks. gadebørn og børnearbejdere), og er uddannelse/fortalervirksomhed om dette inkluderet i projektdesignet?
- Er uddannelse om miljø- og klima handlingsorienteret, og sættes der fokus på både miljøtekniske og biologiske aspekter, og på sociale, politiske og økonomiske aspekter?

Bilag 2 Retningslinjer

Overordnet

- Danmission melder sig ind i Københavns Miljønetværk, og arbejder frem mod at opfylde medlemskravene før 1.1. 2010

Indkøb

Fra 1. februar 2009 indføres følgende retningslinjer for indkøb:

Kontorartikler

- Vi køber fremover udelukkende miljømærket kopi- og printerpapir
- Vi køber fremover udelukkende miljømærkede kuverter
- Pc'er og andet kontorudstyr skal være miljømærket med EnergyStar eller tilsvarende
- Der indkøbes fortrinsvis el-besparende bærbare computere

Mad og drikkevarer

- Vi køber fortrinsvis økologiske mad- og drikkevarer
- Vi undgår engangsservice og kuvertindpakning

Rengøring og vedligeholdelse

- Rengøringsfirmaet har en miljøpolitik og bruger miljørigtige rengøringsmidler
- Maling skal være svanemærket

Informationsmaterialer

- Danmissions blad "Ord til Handling" trykkes på miljømærket papir
- Pjecer og andet annoncemateriale trykkes på miljømærket papir og miljøvenlige farver
- Leverandører skal i videst muligt omfang have en miljøpolitik

Forbrug el, vand, varme

Med 2008 som basisår arbejdes der frem mod at nedsætte energiforbruget

- Pr. 1.2.2009 overgår Danmission til abonnement hos Natur-energi på grøn eller "CO2-fri" el, hvor der opkøbes CO2-kvoter
- Forbruget af varme søges minimeret vha. isolering, tidsindstillede termostater o.lign.
- Der foretages energi-tjek af Danmissions hus i Hellerup med efterfølgende handlingsplan for energisparende foranstaltninger.
- Vandbesparende toiletter installeres i januar/februar 2009
- Fremover købes der A++-mærkede hårde hvidevarer

Transport

Indenrigs

- Indenrigsrejser skal så vidt muligt ske med offentlig transport
- Kørsel i taxa skal begrænses
- Medarbejdere opfordres til at benytte cykel og offentlig transport frem for bil og fly

Udenrigs

- Der skal være en bevidsthed om brugen af flyrejser – unødvendige flyrejser begrænses
- Greenhouse Gas Protocol (<http://www.ghgprotocol.org/>) bruges til at kortlægge og udregne Danmissions CO2-udslip
- Inden udgangen af 2009 skal al CO2-udledning fra flyrejser kompenseres ved projekter i vores samarbejdslande

6. januar 2009

Mogens Kjær, Nanna Jordt Jørgensen, Caroline Winther

Skabt i Guds billede

- Grundtvigs syn på mennesket i verden

Af Kim Arne Pedersen

Grundtvigs verdensanskuelse

I dansk teologi findes en særlig tænkemåde i forbindelse med menneskets forhold til dets omverden, en tænkemåde, eller måske bedre: en række motiver og en terminologi, der præger et enkelt, markant forfatterskab, nemlig N. F.S. Grundtvigs (1783-1872) omfattende værk, og om hvilken man med en vis forsigtighed kan sige, at denne tænkemåde har karakter af en verdensanskuelse, dvs. ikke et egentligt, filosofisk, kosmologisk eller naturvidenskabeligt system, men en mere eller mindre bevidst tilgang til verden, en fortolkning af kosmos og menneskets plads deri, der hænger sammen og har helhedskarakter, uden at ophavsmanden har tænkt hver detalje igennem og udformet en lærebygning med teser og paragraffer.

Baggrunden er naturligvis Grundtvigs kristendom, hans tro og dermed accept af, at verden er skabt af Gud, er skabning overfor skaberen. Tænkemåden, motiverne, terminologien – verdensanskuelsen – er hos Grundtvig en frugt af den fortolkning af kristendommen, som er blevet til i århundrederne efter Kristus, og selv om tankerne i deres konkretion – i de ansatser til en teoretiseren over naturen som skaberværk, som præger flere af Grundtvigs tekster om naturen – ikke overbeviser i dag, er det muligt at gribe den *livsforståelse, den tolkning af menneske og natur* med kristendommen som fortegn, som ligger bag Grundtvigs natursyn eller verdensanskuelse, muligt at knytte til ved dem og lade sig inspirere heraf – og så måske også muligt at gribe fat i udsagn hos Grundtvig, formuleringer, hvori han samler grundlæggende tanker fra den kristne traditions syn på skaberværket. Men for at kunne nå dertil er det nødvendigt at perspektivere Grundtvigs overvejelser teologi- og idehistorisk – og undervejs viser det sig, at Grundtvigs nærmeste forudsætninger i naturvidenskabelig henseende er mindst lige så spændende som Grundtvig selv.

Grundtvigs verdensanskuelse og traditionen

Grundtvigs verdensanskuelse hviler på en lang tradition inden for kristen teologi, der har udgangspunkt i oldkirkens bestræbelser på at vise, at kristendom og videnskabelig tænkning ikke står i modsætning til hinanden. Fra oldkirkens tid, dvs. fra kristendommens første århundreder frem til ca. år 500 og videre op gennem middelalder og nyere tid bestræbte man sig på at tænke naturvidenskaben ind i rammerne af den kristne tilværelsesforståelse, idet den bibelske lovprisning af skaberen gennem skaberværket tolkedes kosmologisk og derved blev til en skabelseslære, en teori, der ikke blot kunne konkurrere med, men også indoptage elementer af de græske teorier om verden og naturen. Nyplatonismens syn på verden som et afbillede i forhold til den usynlige, sande verden, tænkte sammen med det jødisk-kristne syn på verden som skabt, den usynlige verdens harmoni så man afspejlet i den faste orden, der prægede kosmos, verden ansuedes som en fuldkommen sammenhængende og logisk gennemvirket helhed, en ubrudt kæde. Den amerikanske idehistoriker A.O. Lovejoy har skrevet et klassisk værk herom, *The Great Chain of Being* fra 1936, hvori han fører den vesteuropæiske opfattelse af naturen som en stige eller trappe af stadig højere værensformer tilbage til Platons dialog Timaios. Lovejoys bog er med rette berømt som en klassisk indføring i et motivs historie ned gennem tiden, og i en vis forstand er det billede af mennesket i verden, som er forbundet med trappebilledet, konstant fra oldkirken og frem til slutningen af 1700-tallet – ja, det lever ned mod 1800-tallets midte.

Med forsigtighed og i fuld bevidsthed om, at der er tale om en forenklen- de, idealtypisk generalisering, kan man ridse dette billede op: I begyndelsen blev himlen og jorden til i en guddommelig skaberakt. Guds levende og altgennemvirkende skaberord, Guds billede og afglans, skabte verden som en kæde af værensformer, og øverst på stigen afbildede Skaberordet sig selv i mennesket, der er skabt i Guds billede. Som skabt i Guds billede er mennesket bestemt til at være Guds fornuftige vicekonge på jorden, og mennesket samler som en sammensætning af ånd og legeme alle de øvrige værenstrin i sig, er så at sige en lille verden, et mikrokosmos, der genfinder sig selv i det store makrokosmisk forståede skaberværks naturriger.

Gudbilledlighedstanken knyttedes altså inden for denne skabelseslære

sammen med den græske tanke om den guddommelige verdensorden, og med denne verdensforståelse som ramme blev det muligt både at bevæge sig ind i en kortlægning af naturen som et system af matematisk beskrivbare lovmæssigheder og ind i en mere digterisk tilgang til kosmos, en allegorisk udlægning af naturen, hvor hvert enkelt fænomen i verden sås som rummende en skjult, højere betydning, idet verden opfattedes som et net af budskaber, der lod sig aflæse i den *naturens bog*, der udgjorde parallellen til den egentlige bøgernes bog, Bibelen som en enhed af Gammel og Ny Testamente. Foruden skabelsesberetningerne i Første Mosebog og Gammel Testaments øvrige forkyndelse af Skaberens storhed, som den kommer til udtryk igennem skaberværket, eksempelvis i Salme 104, var tre skriftsteder fra Ny Testamente afgørende. Først Romerbrevet kap. 1,20, hvor Paulus gør rede for, at Guds "usynlige Væsen" "beskues fra Verdens skabelse og forstaaes af hans Gerninger". Dernæst Apostlenes Gerninger kapitel 17, hvor Paulus i sin Areopagostale fortæller, hvordan Gud har indrettet verden med regelmæssighed med det formål, at menneskene "skulde søge Herren, om de dog kunde føle og finde ham, endog han er sandelig ikke langt fra enhver af os; thi i ham leve og røres og ere vi, som og nogle af Eders Digtere har sagt: vi ere jo og hans Slægt" (Apost. Gern, 17, 26-28). Som det sidste Romerbrevet 8,22-23, hvor skaberværket ses som rummende en længsel efter den eskatologisk forståede forløsning, når himmel og jord går til grunde i deres nuværende skikkelse og skabes igen som en ny himmel og ny jord ved Kristi genkomst.

Forudsætningen for det hele var, at kristendom og naturvidenskab ikke var modsætninger, men udgjorde forskellige tilgange til verdenstolkningen. Denne tænkemåde var dog ikke uden problemer. I kraft af den iboende spænding mellem en mere rationelt orienteret tilgang til verden, den være sig nu præget af platonisk matematiserbarhed eller aristotelisk årsag-virkningstænkning, og den mere tydende og tolkende opfattelse af verden som et kæmpemæssigt billede, der pegede hen på en usynlig virkelighed, truedes denne helhedsopfattelse af sammenbrud, af den rationelle verdenstolknings løsrivelse fra den bibelske kristendom eller den egentlige frigørelse fra den antikke tanke om den kosmiske verdensorden, som hører sammen med tilblivelsen af "det moderne", og som først finder sted i det 19. århundrede.

Det tidlige "moderne": den traditionelle kristne verdensanskuelses problematisering i nyere tid

Blandt idehistorikere og teologer diskuteres det, hvornår det "nye" i Europa bryder frem. I ældre tysk historieskrivning siger man, at den europæiske renaissance omkring år 1500 markerer det afgørende brud i Europas historie: mennesket frigør sig fra traditionens snærende bånd og begynder at forstå sig selv som universets centrum. Den nyere tyske, begrebshistoriske skole betoner i kraft af en mere socialhistorisk orienterede tilgang til tænkningen, at det gennemgribende brud først fremkommer fra midten af 1700-tallets anden halvdel, og at det står i forbindelse med bevægelsen fra feudalt jordbrugersamfund til bykultur baseret på handel og begyndende industrialisering. Naturvidenskabens udvikling – eller måske snarere de følger, naturvidenskaben får for verdensanskuelsen og den måde, samfundet tolker naturvidenskabelige resultater på – kan siges at tale for begge teorier, og måske ligger sandheden midt imellem.

I ide- og videnskabshistorien taler man om "verdensbilledets mekanisering", som den finder sted i 1600-tallet og 1700-tallet. Forudsætningen er renessancens platoniserende forståelse af matematikkens betydning, og med den som afsæt bryder en opfattelse af kosmos igennem, en betragtning af verden som en velfungerende maskine, skabt og konstrueret i en proces, hvis analogi er at finde i de mekaniske kunstprodukter, som bliver til gennem menneskelig konstruktion. Det foretrukne billede af kosmos bliver nu billedet af verden som et urværk, en perfekt konstruktion, hvor alle leddene er passet sammen med matematisk lovmæssighed. Denne mekaniske tænke- og forklaringsmåde finder ikke blot anvendelse indenfor naturvidenskaben, men præger kultur og åndsliv: samfundet beskrives som en maskine, mennesket ligeså. Astronomerne Nikolaus Kopernikus (1473-1543), Tycho Brahe (1546-1601) og Johannes Kepler (1571-1630) står her centralt, fra Frankrig kan nævnes filosoferne Pierre Gassendi (1592-1655) og René Descartes (1596-1650) og endelig den naturvidenskabsmand, der mere end nogen anden har haft betydning for den mekaniske naturopfattelse: fysikeren Isaac Newton (1643-1727), i hvis hovedværk *Philosophia naturalis principia mathematica* de mekanicistiske teser blev udbygget til et matematisk system. Newtons kortlægning af tyngdeloven blev mønsteret for al naturvidenskab: målet måtte være at nå frem til en

tilsvarende præcision indenfor zoologi og botanik, målet måtte være at finde de lovmæssigheder, der styrer den organiske natur, dvs. de levende væsener, planter og dyr (Gloy I 1995 162-172).

For de tidligmoderne naturvidenskabsmænd behøver teologi og naturvidenskab i begyndelsen ikke at stå i modsætning til hinanden. Oldkirkens bestræbelser på at tænke kristendom og videnskab sammen virkede ned i 1700-tallet, og på en vis måde kan man sige, at det først er i 1700-tallet, og da først i oplysningstiden hen imod år 1800, tænkningen i Vesteuropa begynder at rokke ved kristendommens selvfølgeligelige status. Den interesse for naturvidenskaben, som med 1500-tallets renæssance som afsæt præger den tidligmoderne epoke fra o. 1600, har sit modsvarende eller komplementære udtryk i, hvad man har benævnt den fysikoteologiske strømning, teologiens bestræbelser på at aflæse Skaberens spor i og gennem den skabte verdens herlighed.

Fysikoteologien svinger mellem eksempelvis tyskeren *Johann Arndts* (1555-1621) allegoriske fremhævelse af naturen som spejl i fjerde bog i værket om den sande kristendom, først udgivet i Magdeburg 1610 (Arvidsson 1990 23ff.) og så det sene 1700-tals langt mere filosofisk udformede argumentation for Guds skabervirksomhed gennem kortlægning af naturens harmoniske og hensigtsmæssige indretning, dvs. det forhold, at alt virker sammen i et gigantisk system. Arndt, der eksempelvis tolker solens rene lys som billede på Guds ubesmittede kærlighed til mennesker, står på en vis måde i en overgangsposition, han skriver i en tid, hvor det mekanicistiske verdensbillede udformes, forudsætningen herfor er renæssancens interesse for matematik, men hos Arndt finder man også elementer af den magisk-hermetiske naturopfattelse, som også prægede renæssancen: naturen er Guds emanation, hans udspaltning i en flerhed af former, og alt i universet er bærer af en hemmelig betydning, er et tegn i en skrift, som først tydes, når man læser de guddommelige kræfter frem deri.

Med disse tanker som baggrund blev alkymi, astrologi og forskellige former for mere eller mindre magiske tilgange til naturen led i en række renæssancetænkeres selvforståelse med Theophrastus Bombastus von Hohenheim, kaldet Paracelsus (1493-1541), som en markant skikkelse og den kristeligt prægede teosofiske mystiker Jakob Böhme (1575-1624), hvis

værk *Aurora* Grundtvig havde læst, som i en vis forstand videreførende disse tanker. En sådan panteistisk betragtning af naturen som en levende, guddommelig organisme lå naturligvis Arndt fjernt, men han kunne knytte til ved selve tanken om naturen som et aflæseligt system, en bog med allogoriske tegn. En fællesnævner for Arndt og den sene fysikoteologi er tanken om værensstigen, om naturen som en trappe, på hvis øverste trin mennesket befinder sig, det findes i hans forfatterskab, men blomstrer også i 1700-tallets anden halvdel.

Tanken om naturens indretning som et vidnesbyrd om Skaberens udfoldes i bog efter bog henimod år 1800, hvor man har oplevet, hvorledes den mekanicistiske naturbetragtning med den jødiske filosof B. Spinoza (1632-1677) som et mellemed hos den franske læge Offray de La Mettrie (1709-1751) fører til en fremstilling af mennesket som blot og bar maskine – et væsen uden sjæl. Med La Mettrie ser 1700-tallet med gru, hvad den nye naturvidenskab kan føre til, man mobiliserer en række naturvidenskabelige skrifter udformet på baggrund af tanker fra bl.a. den tyske filosof G.W. Leibnitz' (1646-1716) *Theodicé* fra 1710. Endnu et chok får tiden, da svenskeren Carl von Linné (1707-1778) i sit natursystem anbringer menneske og menneskeabe i samme gruppe, bliver det et vigtigt anliggende for blandt andet den tyske polyhistor J. G. Herder (1744-1803) at vise, at menneske og abe ikke lignede hinanden, at det guddommelige forsyn har bygget abens strubehoved således, at den ikke vil kunne benytte talens gave til at give udtryk for sine dyriske tanker (Herder XIII 115-120) – medvirkende er formodentlig også, at La Mettrie havde argumenteret for, at mennesket ikke er andet end et talende dyr, og i den forbindelse sammenlignet mennesket med Chimpanse (Lindborg, 1983, 80f.). De Herderske overvejelser slægtskab med Grundtvigs berømte ord i *Nordens Mythologi* fra 1832 om, at "Mennesket" ikke er en "Abekat" er slående.

Grundtvig kendte både den ældre, allegoriserede naturteologi og den senere, mere Leibniz-prægede fremhævelse af naturen som en harmonisk sammensætning af dele. Han ejede Arndts værk og, som vi skal se, havde han studeret den sene fysikoteologi i et repræsentativt værk. Men det er påfaldende, at han forholder sig forholdsvis frit til begge udformninger af traditionen. Hos Arndt griber han fat i tanken om naturen som Guds bille-

de, og i den sene fysikoteologis naturvidenskab finder han elementer, han kan bygge ind i sin egen fremstilling af det menneskelige legeme som mikrokosmos.

Grundtvig mellem gammeldags kristendom og moderne tænkning

Om Grundtvig kan det siges, at han på det nærmeste voksede ud af den evangelisk-lutherske videnskabelighed, som den blev drevet og udviklet i århundrederne efter reformationen og som den prægede hans barndomshjem, den sydsjællandske præstegård i Udby, hvor han voksede op mellem sin faders bøger, indtil han som 9-årig blev sendt til Thyregod i Jylland for dér at blive forberedt til latinskolen. Grundtvig var født i 1783, før den franske revolution, og han modtog sine første, afgørende indtryk i det gamle århundrede. År 1800, kom han til København for at aflægge studentereksamen på universitetet og derefter påbegynde det teologiske studium. At det skulle være teologi, stod ikke til diskussion – hans far var præst, hans farfar ligeså, og hans tre ældre brødre havde også fulgt familietraditionen. Grundtvig hørte til de embedsmandsslægter, der med de danske præstegårde som udgangspunkt i århundreder havde haft afgørende betydning for det dansk-norske dobbeltmonarki, hvor administration og evangelisk-luthersk kristendomsforståelse hang uløseligt sammen. Barndomshjemmets ånd og atmosfære var bestemt af faderens, Johan Grundtvigs, konservative kristendomsopfattelse.

Medens den toneangivende evangelisk-lutherske teologi i Danmark og Tyskland prægedes af oplysningstankerne, holdt man i Udby Præstegård fast ved gammeldags kristendoms lære om forløsningen i Kristus, om end Johan Grundtvig i sin lærebog for børn og unge regnede med, at fornufte kunne erkende skaberen gennem skaberværket – den forståelse af Romerbrevet 1,20 og Apostlenes Gerninger 17, som skildredes ovenfor. N.F.S. Grundtvig fulgte til at begynde med sin faders teologi, og først i løbet af studietiden tilsluttede han sig oplysningsteologien: hans dagbog rummer nu angreb på bl.a. treenighedslæren, som indirekte modstilles naturvidenskabernes eksakte erkendelse. Det blev imidlertid ikke Grundtvigs endelige position. Oplysningstidens tænkning var fortsat stærk, men nye strømninger kom til Danmark sydfra, romantikken og den tyske ide-

alisme nåede landet gennem hans fætter, naturvidenskabsmanden og filosofen Henrik Steffens (1773-1845), og efter i en periode at have været under indflydelse af disse nye strømninger, nåede Grundtvig gennem en voldsom omvendelsesoplevelse i 1810-11 frem til – eller tilbage til – sine fædres kristendom. Men Grundtvigs revitalisering af den "gamle" tro var, som naturligt er, dybt præget af det moderne, dybt præget af de retninger, som han tog eksplicit afstand fra, dvs. både negativt og positivt bestemt heraf – tanker fra modstandernes skrifter rumsterer, som det er blevet sagt, endnu i *Nordens Mythologi* fra 1832.

Alligevel kan man sige, at Grundtvigs personlige udvikling går fra "gammeldags" kristendom – der som sagt hos hans fader i henseende til naturlig gudserkendelse repræsenterede et forstadium til den egentlige oplysningsteologi – over rationalisme og derefter romantik og fra 1810-11 til en form for tilbagevenden til tidligere tiders lutherske teologi, en tilbagevenden, som Grundtvig eksplicit har forbundet med den tyske teolog F. V. Reinhardts (1753-1812) kalden sin samtid tilbage til lutherdommen. Efter omvendelsesoplevelsen i 1810-11 træder den "nye" gammellutherske Grundtvig for alvor frem for samtiden i sin første Verdenskrønike fra 1812. Tesen i dette værk er, at i det øjeblik, en nation vender blikket fra Gud mod verden, begynder et forfald i kulturen, og på det grundlag skrev Grundtvig om Frankrig i det sene 1700-tal, at

Alt før Revolutionen dyrkedes med Iver kun trende Vidskabsgrene: Kemi, Astronomi og Mathematik, og hvor disse ret blomstre, behøves intet andet Vidnesbyrd om, at det aandelige Træ er sin Udgang nær (VK 1812, US II 343).

Disse videnskaber, skrev Grundtvig, "forlyste vantro Sjæle" på grund af deres praktiske nytte og fordi de "snarere lede fra end til Religionen" (ibid.) – et udsagn, der skarpt og præcist greb tilbage til den rystelse af nedarvet skabelsestro i anden halvdel af 1700-tallet, som skildredes ovenfor. I efterfølgende kommentarer til sin egen tekst har Grundtvig gjort rede for, at dette har sin grund i det forhold, at forbindelsen mellem "det Synlige" og "det Usynlige" ikke er umiddelbart indlysende i naturen, som den er det i historien. Naturen såvel som naturvidenskabens pegende hen på Gud vil først åbne sig op for de kristne, for hvem al erkendelse successivt

vil udvikle sig, idet al visdom er skjult i "Guds, baade Faderens og Kristi Hemmeligheds Erkendelse" (Kolossenserbrevet 2,3). Grundtvig tænker her i perspektiv af kristen eskatologi, men han tænker også i bevidst modsætning til udviklingen i Vesteuropa siden renæssancen. I renæssancen optrådte vantroens rige i skikkelse af magisk-hermetisk naturvidenskab med astronomi og alkymi som hoveddiscipliner, på Grundtvigs tid er den i den tyske naturfilosofi "kommet Enevoldsmagten nær", og Grundtvig forudser en endetidskamp, hvor djævelen med naturvidenskaben – som den kom til udtryk i tysk romantisk og idealistisk naturfilosofi – "med den dybt forborgne Magnet" vil stræbe at "drage Hjerterne fra Gud til sig" (US II 401-404).

Grundtvigs kritik af naturvidenskaben forargede samtiden, og da han ydermere tog direkte afstand fra det kopernikanske verdensbillede, var målet fuldt: Grundtvig blev betragtet som en religiøs fanatiker, en gammeldags troende mørkemand, der forsøgte at lede menigmand i fordærv og umuliggjorde enhver sund drøftelse af – og samvirke mellem – teologi og naturvidenskab. Kritikken af verdenskrøniken og hvad deraf fulgte tvang samtidig Grundtvig til at gennemtænke sit syn på videnskab og erkendelse og dermed også til at gennemtænke synet på verden og naturvidenskaben.

Årene 1813 til 1816 udgør en vigtig mellemstation frem til den udgivelse, der er et af forfatterskabets højdepunkter, enmandstidsskriftet Dannevirke, der fra 1816 til 1819 udkom i hefter, der samledes i fire bind. Forud for Dannevirke (DV) finder vi alle de motiver, som her skildres udførligere og præger forfatterskabet frem til Grundtvigs død i 1872: inddelingen af mennesket i tre sanser, til hvilke tre erkendeevner svarer: Syn/Indbildningskraft, "følesans"/Følelse og Hørelse/Forstand-Fornuft, historiens tilsvarende inddeling i tre tidsaldre, erkendelsens bundethed til historien, det mandliges og det kvindeliges samvirken i den menneskelige erkendelse og endelig betragtningen af forholdet mellem kosmos og menneske ud fra makrokosmos-mikrokosmosmodellen med menneskets gudbilledlighed som en afgørende faktor.

Tankerne udfoldes imidlertid i et roligere stilleje i de 8 Dannevirkeartikler, hvori Grundtvig bestræber sig på at lægge præstekjolen og i stedet skrive

som en videnskabsmand, der ad en omvej gør samtiden opmærksom på kristendommen som eneste frelsesvej – Grundtvig skelner mellem kristendom som tro og som den "eneste sikre og troværdige Veiledning til sand Videnskab" (Grundtvig, *Om Mennesket i Verden*, DV II 202).

I Dannevirke finder man da både en ret udførlig skitse til en *verdanskuelse* og en skitse til, hvad der i en vis forlængelse af brugen af dette begreb kan betegnes som et *natursyn*, en skitse til en systematisering af naturriggerne med udgangspunkt i ovenstående *idealtypiske* skildring af skabelseslæren, fremstillingen af, hvorledes Guds skaberord har afpræget sig i naturens trappetige, den store værenskæde frem til mennesket som skabt i Guds billede.

Forudsætninger for Grundtvigs natursyn i Dannevirke-afhandlingerne

Hvad er det, der er på spil for Grundtvig? Ja, Dannevirketækningen skal opfattes som en apologi, i tråd med og følgende traditionen fra oldkirkens dage, hvor naturvidenskaben tænkes ind i en kristen optik, og undersøger man Grundtvigs skitse til en kosmologi og naturlære i perspektiv af hans kilder, viser det sig også, at han tænker mere i forlængelse af 1700-tallets naturvidenskab, end både han selv og samtiden nok ville indrømme. I modsætning til det modne værk *Haandbog i Verdenshistorien* fra 1833 og frem, der bærer underteksten "Efter de bedste Kilder", har Grundtvig ikke gjort rede for sine læsninger i Dannevirke.

Man skal imidlertid ikke lede langt for at finde Grundtvigs kilde: auktionkataloget over hans efterladte bogsamling fortæller, at han var i besiddelse af Esaias Fleischers (1732-1804) *Naturhistorie* i 10 bind, der udkom i København fra 1786 og frem til 1798 og forskudt i tysk oversættelse – til Fleischers sorg uden de betragtninger over, hvordan naturiagttagelsen med nødvendighed leder mennesket til tanken om en alvis skaber, som han selv betragtede som essentiel i værket. Fleischer var uddannet teolog, men virkede praktisk med landbrug og skovvæsen som bl.a. kongelig embedsmand som også Grundtvigs morfader, og det forhold, at Grundtvig ejede flere af hans værker, kunne måske tyde på en personlig forbindelse mellem denne og den grundtvigske slægt.

Fleischers naturhistorie, der samler datidens naturvidenskabelige viden på klar og anskuelig vis, indgår i en række af bøger, der i 1700-tallets anden halvdel og et stykke ind i 1800-tallet formidlede naturvidenskabelig viden til den danske almenhed i en sammenkædning af populærvidenskabelige redegørelser og overvejelser over naturens hensigtsmæssighed som vidnesbyrd om en ordnende skaber, samtlige værker ønsker at imødegå "Atheismens Naturbetragtning" (Münter 1805, 164f.), dvs. den opfattelse, at "Verdens Indretning" skulle være opstået ved "en tilfældig Forening af Materiens Deele" (Bastholm, 1783, 12), og selv om åbenbaringen hos Fleischer ikke forkastes, anbefales læsning i naturens bog her som i de øvrige danske fysikoteologisk-naturvidenskabelige værker som den gavnligste for den, der drages mod ateismen (Fleischer X,1, 4; Bastholm 1794 4, Rothe 1791-1794 I, XVII, Münter 1805 85). Guds attributter "Almagt, Visdom og Godhed" udledes langt bedre gennem betragtningen af skaberværket end gennem den naturlige teologiske begrebsanalyse (Fleischer, I, XII; X, 1, 8), og den menneskelige forholden sig til verden og medmennesket skal på dette grundlag modelleres i Guds billede og omfatte "Henrykkelse" og "Ydmyghed" ved mødet med Skaberens storhed i og gennem skaberværket og endelig "Kierlighed" (Bastholm 1794 20).

Når Grundtvig har kunnet bruge Fleischer, skyldes det imidlertid ikke disse tanker, som praktisk taget ikke forekommer i Grundtvigs forfatterskab, men derimod muligvis Fleischers tilslutning til den konservativt formidlende teologiske position i diskussionen om forholdet mellem den menneskelige fornuft og åbenbaringen, der eksempelvis kom til udtryk hos Sjællands biskop N.E. Balle – Grundtvigs onkel – overfor mere radikale teologiske strømninger hos eksempelvis hofprædikanten Christian Bastholm (1740-1819) og endelig rent deistiske tiltag som Otto Horrebows (1769-1823) tidsskrift *Jesus og Fornuften*. Men det eneste, man kan læse ud af tekstmaterialet hos Grundtvig, er en meget selvstændig videreførelse af Fleischers rent naturvidenskabelige motiver – for så vidt man kan tale om sådanne i en tid og i et forfatterskab, hvor traditionen fra først og fremmest den aristoteliske biologi stadig var stærk og prægede tænkningen direkte og indirekte.

Den kritik af kopernikanismen, som Grundtvig overfor en hovedrystende

samtid gjorde sig til talsmand for, og som med 1830-ernes opblødning i forholdet mellem tro og erkendelse og dermed erkendelsens selvstændiggørelse holdt sig i hans forfatterskab i årene derefter, finder man ikke hos Fleischer. Oplevelsen af verdensrummets storhed fører ligesom i de øvrige danske fysikoteologiske bøger til i forlængelse af filosofen G.F.W. Leibnitz (1646-1716) at forkaste den gamle teologiske tanke, at verden er skabt alene for menneskets skyld. Verdensrummet rummer en uendelighed af beboede kloder, og "Mennesket" "dette svage dødelige" kan derfor ikke være "Middelpunkten af alle skabte Væsener" (Fleischer, VII 101).

Til denne kopernikanske detronisering lægger sig den biologiske detronisering, Guds intention med skabelsen af denne verden var at frembringe "saa meget Liv i Naturen, som var mueligt" (Fleischer VII 103; VII 109; VII 24) dvs. – med en beslægtet forfatters ord – give disse væsener mulighed for "Nydelsen af Liv" (Rothe I 1791-1794 58). Gud har ifølge Fleischer yderligere det motiv til skabelsen, at mennesket gennem betragtningen af skaberværket skulle lære Gud at kende (Fleischer VII 110), men Fleischer forkaster kirkefædrenes tanke, at "Guds Forherligelse" alene skulle være "Hensigten af Verdens og alle Tings Skabelse" (Fleischer X 301) – denne tanke fører til askese. På jorden er mennesket nok herre, men ikke tyrann (Fleischer VII 101), mennesket er Guds "Statholder" (Fleischer X,1, 22) og skal gennem kultivering og dyrkning af kloden forædle naturen til "mueligste Lyksalighedsmiddel og til Guds Æres Befordring" (Fleischer, X, 1,22), alle væsener er på jorden for at "arbejde paa sin Maade til det Heles Fuldkommenhed, men og for at nyde selv Gavn og Fornøielse deraf" (Fleischer X, 1, 301).

I sin skildring af naturen følger Fleischer gammelkendte mønstre, Lovejoys *Great Chain of Being* genfindes i hans forståelse af "Forbindelsen imellem de skabte Ting under Lignelse af en Trappe eller Stige" uden "Spring" (Fleischer VII 3-4), et billede, Fleischer fastholder trods den tyske biolog Blumenbachs kritik deraf – Blumenbach foretrækker billedet af et landkort og mener ikke, Fleischer kan indpasse fuglene i sit trinordnede system. Hovedargumentet udgør "Blomsterpolyper" (Fleischer VII 7), der forbinder plante- og dyreriget, og flagermus og flyvefisk forbinder fuglene med kæden (Fleischer IV 81). Fleischer er dog forsigtig med at sætte skarpe skel mellem

leddene i denne "Kiæde", der strækker sig "Fra Stenen til Planten, fra Planten til Aben, og fra denne til Mennesket, der er halv Dyr og halv Engel" (Fleischer IV 81). Med inddragelse af bl.a. Linnés systematisering diskuterer Fleischer forskellen mellem plante og dyr og mener, at planten er i besiddelse af en "Plantesiæl" (Fleischer VII 24), eftersom den har "Fornemmelse" dvs. "Følelsesevne" (Fleischer III 929-930) og en vis bevægel-sesevne (Fleischer III 948; VII 5-7; 28; 51-52). Dyrene sammenligner Fleischer med mennesket – mennesket står på den jordiske naturtrappes højeste trin, fordi dets føleevne i håndens fingerspidser hæver det langt over dyrene – dog står aben og elefanten mennesket nær (Fleischer VII 64; X,2, 294; 314). Mennesket samler, hvad der er delt mellem dyrene, ja indeholder også uorganiske stoffer, og Fleischer kan derfor karakterisere dette naturtrappens højeste trin som et mikrokosmos, en "liden Verden" (Fleischer X,1, 17;30; se endv. Rothe 1791-1794 I, 106; Münter 1805 130). Fokuseringen på menneskets føleevne i hænderne er et aristotelisk motiv – det genfindes i svagere skikkelse hos Herder – og, i kraft af Fleischer, i Grundtvigs natursyn i *Dannevirke*.

Grundtvig, Dannevirke og den tyske naturfilosofi

Som det fremgår ovenfor, er der ganske meget hos Fleischer, der har budt Grundtvig i imod. Trods Fleischers moderate teologiske konservatisme er det ham om at gøre at påvise overensstemmelsen mellem teologiens forståelse af verden som skabt og den moderne naturvidenskab, for Grundtvig er det derimod afgørende at skrive en kristelig "modvidenskab" frem, et egentligt alternativ til samtidens gudsfjendtlige videnskabelighed, et alternativ, der overbeviser med videnskabelige argumenter, så at sige sætter modstanderen skakmat og derigennem ad en omvej, udenom præstekjolen eller forkyndelsen, leder til kristendommen. Grundtvigs egentlige fjende er den tyske naturfilosofi – den strømning, der netop i årene efter år 1800 fejrede triumfer, i Danmark repræsenteredes i en ganske vist meget selvstændig skikkelse af H.C. Ørsted (1777-1851), Grundtvigs modstander i en bitter litterær strid i 1815, året før *Dannevirke*, og dyrkedes i tidsskriftet *Athene*, udgivet af Grundtvigs tidligere ven, Chr. Molbech.

Den tyske naturfilosofi udformedes af F.J.W. Schelling (1775-1854) i forlængelse af biologen J.F. Blumenbachs (1752-1840) teori om, at levende

organismer er i besiddelse af en særlig *Bildungskraft*, en evne til at vokse indefra, en drift til at vokse, dannes og udvikles, der underlægger sig de mekaniske kræfter og indordner dem under dannelsen af organismen. Den organiske natur kan for Blumenbach ikke tænkes uden denne drift mod et mål, en afslutning, dannelseskraftens bevægelse adskiller sig fra den mekaniske årsag-virkning-bevægelse, den levende organisme har i sig et strukturerende princip, en livskraft, som alene giver en fyldestgørende forklaring på livet som videnskabeligt fænomen. I årene efter Blumenbach udvikler en række tænkere og naturvidenskabsmænd denne organologiske naturbetragtning, så den ender med at omfatte hele universet. Så forskellige tænkere som Herder, Goethe, Schelling og Steffens præges heraf, og i 1800-tallets første årtier betragtede adskillige Schelling som en epokegørende naturfilosof.

For Schelling var natur og ånd – subjekt og objekt, kosmos og den menneskelige tanke – to sider af samme sag, den menneskelige ånd genfinder og genkender sig selv i naturen, og natur og historie, kosmos og ånd mødes i identiteten af tænken og væren, det punkt, som den menneskelige tanke ad spekulativ vej kan nå, og hvor den guddommelige ånd ikke blot arbejder sig frem til refleksiv bevidsthed om sig selv, men overskrider refleksionen, når frem til den enhed, der så at sige konstituerer bevidstheden. Ånden "kommer til sig selv" i en genkendelsesproces, hvor modsætningen mellem de positive og negative principper, der går gennem universet, ophæves i den menneskelige bevidsthed. I sin naturfilosofi udnytter Schelling tanken om naturtrappen, den store værenskæde, men selv om han i et af sine skrifter udkaster hypotesen om, at det højere har udviklet sig af det lavere, er det hans hovedtanke, at det er i den menneskelige bevidsthed, det højere udvikler sig af det lavere, at det er mennesket, der så at sige genkender åndens vej i naturen frem mod det selv som det sted, hvor denne kommer til bevidsthed om sig selv og i samme tankemæssige bevægelse arbejder sig frem til den enhed, der sikrer bevidsthedens sammenhæng.

At forskellen på menneske og Gud hermed udviskedes, kaldte på protest blandt mange af tidens teologer, og Grundtvig er her ingen undtagelse. Grundtvigs natursyn i *Dannevirke* kan i vidt omfang betragtes som hans

forsøg på at udarbejde et alternativ til Schellings og Steffens' naturfilosofi.

I *Dannevirke* arbejder Grundtvig sig i en række essayistisk udformede tekster frem mod konturerne af den videnskabelighed, der med vidskaben – Grundtvigs betegnelse for den menneskelige stræben mod fuldstændig og fuldkommen erkendelse – som ledestjerne udspalter sig i de enkelte videnskabsgrenes delerkendelser. Natursynet – eller, for nu at bruge den mere omfattende betegnelse, verdensanskuelsen – kommer til udtryk i afsnit og brudstykker og behandles i afhandlingen *Om Mennesket i Verden* mere indgående.

Hovedtanken i *Dannevirke* er, at menneskets selverkendelse skal betragtes som en "middelbar, billedlig Erkiendelse" (DV III 263), en symbolsk gudserkendelse, hvori verden, kosmos, naturen har status som et redskab, hvori mennesket uddyber og udbygger sin selvforståelse, den selvforståelse, som det når frem til ved at vende blikket mod Gud. Mennesket "maa see sig i Skaberen, og Verden i sig, da først kan han begribe sig i Skaberen, og Verden i sig" (DV III 261), Grundtvig karakteriserer verdensløbet som én stor erkendelsesproces, et menneskeslægtens skoleår:

den hele Tid maa kaldes historisk, thi den staaer egentlig som et Spørgsmaal om, hvorvidt og hvorledes Sjæl og Legeme, Sandhed og skønhed, høre sammen, og ved at besvare dette Spørgsmaal bliver den kosmologisk: oplyser Verdens Vilkaar, og *lignelsesvis theo-logisk*, da det forklarede *Menneske billedlig* viser, hvad *Gud virkelig maa være* (DV II 201).

Bagved *Dannevirke* ligger Grundtvigs eskatologiske bevidsthed om at leve i de sidste tider, men medens han i årene fra 1812 til 1815 har givet klart udtryk herfor, træder dette motiv nu tilbage, ikke fordi Grundtvig har forladt tanken, men fordi han forsøger at nå sin samtid med videnskabelige argumenter og derfor hellere taler om historiens afslutning og mål end om endetidens kamp. Ordet "Forklaring" er således brugbart i begge sammenhænge, både i den kristne eskatologi og i den videnskabelighed, Grundtvig arbejder på at skrive frem. Grundtvigs form er det videnskabelige essay, udredningen af tanker i en fri skikkelse, han afviser direkte den

på middelalderlig skolastik og den tidlige oplysnings Christian Wolff-påvirkede filosofi byggede paragrafmæssige udredning af grundsætninger og afledninger deraf. Hovedtankerne i *Dannevirkes verdensanskuelse* er hentet fra traditionen.

Bag Grundtvigs redegørelser skimter man den klassiske kristne skabelseslære, den udlægning af Første Mosebog 1 og 2 i teoriens form, der skitseredes idealtypisk ovenfor, således, når Grundtvig skildrer skabelsesgangen i den guddommelige bevægelse fra jord og himmel, planter og dyr og frem til mennesket, i hvilket "Ordet, efter stykkeviis at have afpræget sin Kraft..." afbilder sig selv, idet mennesket er i besiddelse af det "Øie, der kan see", hvad den legemlige verden betyder, eftersom det er "et Billede af Sandhed: Selvbevidstheden" (DV III 35). Der er her tale om den guddommelige selvbevidsthed, og selv om Grundtvig ikke ønsker at afvige fra den traditionelle kristne treenighedslæres opfattelse af Gud som enhed i tre selvbevidste personer, placerer han overvejende selvbevidstheden i det guddommelige ord, der er Sønnen eller Kristus – til Gud som Fader svarer følelsen og til Helligånden indbildningskraften – den menneskelige erkendelse er et afbillede af Guds trinitariske væren. Da mennesket ved skabelsen bliver en "*levende Siæl*" bliver det

...sig bevidst i Aanden, i den Sandheds skabende Aand, der svævede over Støvet, havde i Lyset oplivet Alt, og levendegjorde nu Lyset selv i Mennesket til at vidne om Sandheden og forklare Alt i Ham (DV II 159).

Idet mennesket således som det højeste trin på værensstigen afbilder Gud, har det også status som Guds "Statholder" (DV II 171). Grundtvig formår i *Dannevirke* at tænke den tidlige og den sene fysikoteologi sammen: naturen er et netværk af betydninger, af tegn, der alle finder deres forklaring i det menneskelige legeme, der igen finder sin forklaring i den menneskelige bevidsthed som sluttelig forklares i Gud. Gennem mennesket bliver det klart, hvad verden "*betyder*" , den "øiensynlige Verden" er "et Billede af det Usynlige" og kan derfor ikke "betragtes uden Aand" (Grundtvig, *Verdens-Krønike* 1817 404). Betydningen, udtydningen af naturens tegn kan Grundtvig imidlertid også knytte sammen med de guddommelige attributter magt, visdom og godhed, som kan aflæses af skaberværket (Grundtvig, *Om Sandhed, Storhed og Skønhed*, DV III 46), arven fra den tidlige

fysikoteologis allegoriserende naturtydning forenes med påvirkninger fra en senere, et forhold, der afspejler Grundtvigs bevidste forsøg på at gribe tilbage til tidligere tiders teologiske verdensanskuelse men også hænger sammen med det forhold, at Grundtvig skriver sig frem til klarhed og langt fra mener sig i stand til at fremlægge en færdig naturvidenskab.

Til teksternes essayistiske præg svarer derfor, at Grundtvigs naturvidenskabelige tanker skal opfattes som "Spørgsmaal" (Grundtvig, *Om Mennesket i Verden*, DV II 149, 152, 159) ikke som endelige svar. Grundtvig indleder med at gøre rede for tiden og rummet, der rummer mindelser om Schellings skrift *Philosophie und Religion* fra 1804, tid og rum er forbundne med "Strid", der igen "forudsætter modsatte Kræfter" (Grundtvig, *Om Mennesket i Verden*, DV II 126). Tid er "Forholdet mellem virksomme Modsætninger" (ibid.), mellem lys og mørke, modsætninger, som opstod ved det englefald forud for menneskets syndefald, hvor djævelen gjorde oprør mod Gud. Mennesket var som Guds "Personlighed" (DV II 127) bestemt til at føre striden til ende, og når det var sket, vilde det blive forklaret "i Lys" (DV II 129) - lyset forstået som en ikke-rumlig, evig legemlighed. Det ligger bag tanken, at syndefaldet bevirkede, at det ikke gik sådan, og derfor er Kristi komme nødvendig for at kunne føre verdensløbet til ende. Lige så afgørende er, at man genkender Grundtvigs indplacering af legemligheden – kosmos – i den eskatologiske endetidskamp, som altså på sin vis bestemmer hele tiden, hele verdensløbet – Grundtvigs kristne eskatologi er imidlertid her forsøgt udformet i et videnskabeligt sprog i overensstemmelse med målsætningen med Dannevirke.

Grundtvig bevæger sig fra tid og rum frem til mennesket, og selv om der også her er tale om hypoteser, føler han sig på sikrere grund. "Grundforholdene" (DV II 142), menneskets forhold til, "hvad vi kalde *Legem, Aand og os selv*" (DV II 143) kan ikke skilles ad, legemet er "Redskab og Billede" (DV II 142) for ånden, et reskab, der kun kan forstås i sammenhæng med ånden (DV II 144ff. 146, 158ff., 196ff.) i og med, at mennesket er et "Mikrokosmos" (DV II 146; 156; 157), og derfor er Grundtvigs redegørelse for menneskets legemlige forhold på sin vis en umulig abstraktion. Alligevel gennemfører Grundtvig den, idet han i forlængelse af traditionen fra den organologiske naturforståelse tolker legemet ud fra livet og afviser

ethvert forsøg på at forstå legemet ud fra dets ikke-organiske bestanddele, *"Opløsningen er ingen Forklaring"* (DV II 144) siger Grundtvig og gengiver i samme åndedrag samtidens opfattelse af, hvad der sker, når døden indtræffer. Grundtvig ønsker i stedet at tage udgangspunkt i mennesket som et *"levende, selvbevidst (...) Legeme"* (DV II 144) og derigennem forklare menneskets forbindelse med sanseverdenen, det menneskelige legemes *"elementariske Forbindelser"* (DV II 146), idet mennesket netop ved i sit legeme at samle alt, hvad der er spredt i verden udgør et redskab for ånden, og Grundtvig når da frem til en af sine smukkeste og mest prægnante formuleringer, når det gælder natursynet:

Denne Forbindelse med alt Sandseligt: fra Lyset til Jorden, fra Vandet og Luften indtil Stenene, er Grunden til, at man har kaldt Mennesket en Verden i det Smaa, /Mikrokosmos), skøndt man heller skulde sagt: en sammenføiet (organiseret) eller forenet Verden (DV II 146).

Afgørende i den sammenhæng er, at Grundtvig udlægger mikrokosmosbegrebet ved hjælp af organismebegrebet, mennesket er et mikrokosmos, fordi det er et sammensat helt, hvor delene bestemmes ud fra helheden, Grundtvig *"retter"* mikrokosmosbestemmelsen ved hjælp af organismetanken, og tekstens fortsættelse, hvor Grundtvig gør det klart, at *"Guld-mageriet"* og *"Stjerne-Tydningen"* (DV II 146) bygger på denne forbindelse tyder på, at han med *"man"* har renæssancens magisk-hermetiske naturfilosofi i tankerne, - i Verdenskrøniken fra 1817 skildrer han Paracelsus og Jacob Bøhme. Vigtigere er, at Grundtvig har angivet modellen for sin naturvidenskabelige tænkning: man skal bevæge sig fra det højere til det lavere, fra ånden til legemet og fra legemets sammensætning, dels status som et helt eller som organisme, til de enkelte dele. Denne model er også gældende for beskrivelsen af mennesket i forhold til ikke blot de døde elementer, men den levende plante- og dyreverden.

Grundtvigs lære om sanserne i forhold til Fleischers biologi.

Netop i forbindelse med den levende natur møder man påvirkningen fra *Fleischer* i Grundtvigs natursyn. Det sker, når han bevæger sig fra legemets elementariske bestanddele til selvbevidstheden. Grundtvig tager i overensstemmelse med sin intention at arbejde med *"Physik, Matematik og*

Natur-Historie" (DV II 148) under et afsæt i en matematisk kvantitativ redogørelse for "*Maal, Sammenhæng og Omfang*" (DV II 149), men bevæger sig hurtigt frem til det organologisk forståede liv, der rummer den egentlige forklaringskraft, "de samme Egenskaber" ligger "*til Grund for Stenen*" ytrer sig "i Planten" og rører sig i Dyret" (DV II 148), men det er først i

...Foreningen i Mennesket af hvad der er deelt mellem Dyrene, g det af Foreningen udspringende Hovedfortrin: Legemets Evne til Forestilling og Begreb om sig selv (DV II 147)

at værenskæden når sig højdepunkt. Grundtvig finder i modsætning til Fleischer – og ganske mange andre samtidige, de danske fysikoteologer såvel som idealistiske naturfilosoffer som Schelling og Steffens ikke overgangen i Fleischers "*Blomsterpolyper*" (Fleischer VII 7), altså ikke i "*Polypen*", men "*snarere i Blomsten*" (DV II 150), knytter selvbevidsthed og forening af dyrenes egenskaber sammen og fremhæver i den sammenhæng menneskets "*Haand-Følelse*" (ibid.) som helt afgørende, idet han med naturtrappen, den store værenskæde som afsæt bevæger sig frem til denne:

Hvorvidt man alt nu kunde være i Stand til at spore Overgangene fra det Livløse til det Livagtige, derfra til det Besjælede og igiennem Dyre-Rækken indtil Mennesket, veed jeg vel ikke, men det veed jeg, at først da kan man tale om en videnskabelig Inddeling og om et System i Natur-Historien ... (DV II 148).

Grundtvigs natursystem slutter med menneskets følesans i hænderne, "*Haand-Følelsen*" bestemmes som "*Kiende-Mærket paa, Yttringen af, og vel, saa at sige, Betingelsen for den egne Bevidsthed Dyrene fattes*" (DV II 147). Når Fleischers naturhistorie med stor sikkerhed kan identificeres som Grundtvigs forlæg, skyldes det Grundtvigs overvejelser over, hvorvidt nogle dyr er i besiddelse af selvbevidsthed. I modsætning til La Mettrie og Herder nævner Grundtvig ikke aben her, men slangen, der som et unaturligt dyr har forrykket naturens orden ved "*at tænke paa sig selv*" i og med, at den kan "*sandse sit hele Legeme*" (DV II 154). Baggrunden er naturligvis slangens rolle i syndefaldet, som den skildres i Første Mosebog kap.3, men

et mellemed mellem syndefaldsberetningen og Grundtvig udgøres af Fleischer, der som Grundtvig – temmelig konservativt i teologisk henseende – opfatter syndefaldsberetningen som historisk virkelighed og beskriver slangens evne til at omslutte sig selv og andre genstande med kroppen. Slangen var ifølge Fleischer "listigere" end alle andre, og derfor tog djævelen sig en slanges skikkelse på (Fleischer VII 1127f. og 1134).

Identifikationen af Fleischer som forlæg styrkes yderligere af, at Grundtvig ligesom denne placerer elefanten højest på naturtrappen under mennesket og da – som Fleischer, og i modsætning til andre lignende sammenligninger – peger på elefantens snabel som, hvad man kunne kalde et håndlignende redskab. Fleischer etablerer ligesom senere Grundtvig en forbindelse mellem smagssans og følesans og mener, mennesket kan udvikle sig til at smage med fingrene (Fleischer X,2, 603), elefanten har med Fleischers ord "Næsen i Haanden (Fleischer IX,3, 1134), med Grundtvigs ord har den "Haand og Mund i Eet" (DV II 154-f.), men medens Fleischer kun lader talens brug være skillelinje mellem mennesket og denne og mener, at snabelen forener alle sanser, afviser Grundtvig, at noget dyr "har alle fem Sandser eller engang de tre Kiendesanser i samme Grad som Mennesket" (DV II 155).

Afgørende er, at en fælles problematik binder Fleischer og Grundtvig sammen: afvisningen af et materialistisk menneskesyn. Grundtvig udkaster spørgsmålet om, hvorvidt "Materien kan tænke", om "Sjælen udspringer af Organisationen" (DV II 156), griber altså fat i diskussionen om La Mettries materialistisk-mekanistiske menneskesyn og slår fast, at forudsætningen er "Livs Følelsen", som tanken er en udvikling af, og knytter derved til ved den af Blumenbach prægede organologiske naturbetragtning.

Det er her vigtigt at forstå, at Grundtvig nok betoner ånds og legemes uadskillelighed men derfor ikke forlader den traditionelle skelnen mellem den synlige og usynlige verden - Grundtvigs betragtning af verden som et billede fører til, at han understreger den menneskelige sjæl som stedet, hvor det i verden delte samles, sansningen fører gennem organisationen, altså kroppen, en række billeder frem for den menneskelige sjæl, sansningen formidler sjælens reception af noget sanseligt, og mellem disse er billedet af hånden, som sjælen må "erkiende for sit og tage i Besiddelse" (DV

II 156-157). Organisationen frembringer ...ikke Fornuften, men udvikler sig i samme Forhold som Livet" (DV II 156f.), siger Grundtvig, der er altså tale om et parallelt forløb, hvor det ene forudsætter det andet, men "Livet" har prioritet, er afgørende, og det peger tilbage til noget usynlige, noget åndeligt.

Grundtvig gør rede for, at alt, hvad der kan rummes i hånden, er "Alt, hvoraf den selv er et Indbegreb: Alt Sandseligt" (ibid.) – ordet "Indbegreb" viser tilbage til Christian Wolffs filosofi, tanken om alt virkeligt som hørende sammen i et altomfattende begreb knytter Grundtvig sammen med sine mikrokosmosovervejelser og med sin lære om, hvordan bevidstheden bliver til gennem et samarbejde mellem syn og følelse, mellem kendesanserne og deres sjælelige analogi indbildningskraft og følelse. Synets og følelsens samvirken – i et ydre og indre forløb – muliggør selvbevidstheden.. Selvbevidstheden muliggør "Selvbetragtning" såvel som "alle tydelige Begreber om Tingene i deres Forhold til hinanden indbyrdes og til os" (DV II 154) al den stund mennesket "elementarisk eller i Henseende til Bestand-Delene" rummer "en Forening af Alt som det i den høieste Grad findes deelt mellem Dyrene" (DV II 15-156).

Hvad er på spil i Dannevirke, og hvad er det, Grundtvig kan bruge Fleischers naturhistorie til? Ja, afgørende for Grundtvig er at få skabt et alternativ til den romantiske og idealistiske naturfilosofi. Det er vigtigt at forstå, at både den mekanicistiske materialisme og den romantiske naturfilosofi for Grundtvig reducerer mennesket til et dyr – førstnævnte eksplicit og direkte hos La Mettrie, sidstnævnte ved at arbejde med åndens vej frem til mennesket gennem naturtrappen, den store værenskæde. At Grundtvig så i sit alternativ også trækker på den organologiske forklaringsmodel og taler om "Aanden" som den usynlige, Alt gennemvirkende Kraft" (DV II 146), må ikke føre den nutidige læser til den misforståelse, at Grundtvig blot skriver endnu en idealistisk eller romantisk udgave af ånden i naturen frem, derimod skal hans overvejelser over natur og naturtrappe forstås som et raffineret, men heller ikke dengang overbevisende forsøg på at give første Mosebog 1-3 en videnskabelig udformning, vise, hvorledes Guds Skaberord i forening med Helligånden har frembragt den store værenstrappe, hvor mennesket udgør det højeste trin.

Fleischer byder sig her til som et acceptabelt forlæg, på samme måde som Grundtvig kan udnytte elementer af den konservative, tidlige oplysningstids naturligt-teologiske accept af gudsbeviserne. Fleischers overvejelser over naturens hensigtsmæssige indretning interesserer derimod ikke Grundtvig særlig meget, kun tanken om, at Guds attributter spejler sig i naturens bog, finder vej ind i forfatterskabet, og Fleischers kopernikanske og biologiske detronisering af mennesket går Grundtvig ganske udenom: hans ærinde er at vise, hvorledes jorden og mennesket er genstand for Guds skaber- og frelsesvilje, at vise, at den gamle kirkelige skabelseslære kan formuleres ind i en nutidig optik, men da ganske vist som et alternativ til den almindelige moderne forståelse af mennesket og verden. Grundtvigs tanker om mennesket som et mikrokosmos, der i sig finder, hvad verden betyder, ved at betragte sig selv som skabt i Guds billede, er en blivende figur i resten af forfatterskabet frem til Grundtvigs allersidste år.

Følgerne af Dannevirke-tænkningen – blivende led i Grundtvigs verdensanskuelse

Efter *Dannevirke-tiden* ligger dét, man som nævnt kunne kalde Grundtvigs verdensanskuelse fast: der er som før nævnt tale om motiver, der med tredelingen af de menneskelige erkendeevner som udgangspunkt og grundlag findes i hele forfatterskabet frem til de sidste år. Mikrokosmostanken står centralt – i Grundtvigs utrykte tekst *Blik paa Poesiens Historie og Bernhard Severin Ingemann* fra 1822 siger Grundtvig med formuleringer, der rummer mindelser om renæssancens magisk-hermetiske naturfilosofi, at "Enhver Ting udtrykker og afbilder en Tanke og et Ord, som er Tingens rette, *billedlige Navn*" (Grundtvig, *Blik paa Poesiens Historie*, 1822(1983, 34), mennesket har en "naturlig Sammenhæng med Alt, hvad han kan byde over, nævne og bruge efter dets Vilkaar og Beskaffenhed" (ibid.).

Omtrent samtidig taler Grundtvig i en påskeprædiken om naturen som en "Billedbog" (Grundtvigs Præstø-Prædikener II, 2. Paasked. 191), og i en prædiken fra 1832 finder man en markant formulering af mikrokosmoslæren: mennesket er "skabt i Guds Billede" og den "øvrige Verden" i menneskets billede (Grundtvigs Prædikener, forkortet GP, V, 15. Sø. e.T. 336), og i en prædiken fra 1834 kan Grundtvig ligefrem sige, at Gud "dannede Jorden i sit Billede" (GP VII, Sept. 107), idet han her fremhæver, hvorledes Hel-

ligånden henter billederne "der hvor de virkelig findes og ere dertil forordnede fra Verdens Begyndelse (ibid.). Prædikenens sigte er at vise, hvor tæt inkarnationen sammenknytter ånd og den billedligt forståede legemlighed, og Grundtvig kan i en aftensangsprædiken over epistelteksten Rom. 8,23 udlægge dette paulinske skriftsted som en tale om naturens længsel efter forløsning og slå fast, at naturens medforløsning skyldes "vort Legems dunkle, men visse Sammenhæng med hele Naturen". Opstandelsen, siger Grundtvig, er en dunkel, men vis troshemmelighed – man erindre sig hans fokusering på Kollossenserbrevet i 1812 – men naturens delagtighed deri gennem menneskelegemet er lidt klarere, og denne klarhed vil blive større i den kommende, kristne oplysningstid – den kristeligt prægede videnskabelighed, som Grundtvig fortsat forventer, snart vil virkeliggøres, en videnskabelighed, der ikke nødvendigvis forudsætter hans egen "gammeldags" kristendom, men nok dén mosaik-kristelige anskuelse, som gammeltroende kristne og tilhængere af professor H.N. Clausens Schleiermacherpåvirkede teologi, naturalisterne "med Aand", som Grundtvig skriver i *Nordens Mythologi* fra 1832, kunne være sammen om.

Grundtvigs samarbejdsbestræbelser når et højdepunkt, da han i 1839 udsender sit universitetsprogram *Om Nordens videnskabelige Forening* og deri foreslår, at "Kollegierne eller Musæerne" her er "delt mellem de *historiske og fysiske Videnskaber*, for at samle *Kræfterne* fra begge Sider til den stærkest mulige Anstrængelse og Vexelvirkning", al den stund en "tilstrækkelig Oplysning" vil hæve den "Modsætning", der nødvendigvis må være mellem de to videnskaber – "Universalhistorien", den historiske videnskab, der fortsat har forrang i Grundtvigs optik, omfatter jo alle "Menneskeslægtens videnskabelige Bestræbelser" (VU IV 371-373). Samtidig er det i disse år en hjertesag for Grundtvig at få vendt den hidtidige rangorden om: for Grundtvig er der ikke stor forskel på den mekanicistiske naturvidenskab og romantikkens organologiske tænkning, begge parter forklarer mennesket af naturen, det højere af det lavere, men med den videnskabelige blomstringstid, som han ser frem imod, vil dette blive ændret.

Programmet er klart udfoldet i *Nordens Mythologi* fra 1832, der med rette betragtes som et hovedværk i Grundtvigs forfatterskab. Renæssancens videnskabelighed vil i Grundtvigs tid blive sat ud af spillet gennem en

græsk-nordisk "Aandskultur", der vil udvikle sig i Nord, og da vil naturvidenskaben blive drevet på rette vis. Det måske mest kendte Grundtvigcitater skal forstås og fortolkes med dette som baggrund:

...Mennesket er ingen Abekat, bestemt til først at efterabe de andre Dyr, og siden sig selv til Verdens Ende, men han er en mageløs, underfuld Skabning, i hvem guddommelige Kræfter skal kundgiøre, udvikle og klare sig gennem tusinde Slægter, som et Guddommeligt Experiment, der viser, hvordan Aand og Støv kan gennemtrænge hinanden, og forklares i en fælles guddommelig Bevidsthed (Grundtvig, *Nordens Mythologi* 1832, US V 408).

I citatet genkender man Grundtvigs tredeling af mennesket fra Dannevirketiden: ånd og støv svarer til indbildningskraft og følelse, og også her betragtes bevidstheden som fremgået af disses vekselvirkning. Afgørende er, at Grundtvig modstiller denne betragtning af mennesket og en romersk eller latinsk menneskeforklaring, hvor mennesket, det højere, forklares af det lavere gennem en opløsende naturvidenskabelighed, der ender med de laveste dyrearter og de døde elementer. Teksten er skrevet adskillige år før Charles Darwin når frem til sin epokegørende teori om arternes oprindelse, og Grundtvigs polemik kan da også forklares fyldestgørende ud fra en materialistisk-mekanicistisk reduktion af legemet til en maskine, en sammensætning af dele uden det forbindende liv og – helt afgørende – den fremhævelse af menneskers og menneskeabers slægtskab, der som ovenfor nævnt også fik Herder til at reagere.

I de forskellige afsnit af *Nordens Mythologi* viderefører Grundtvig dette hovedmotiv – vekselvirkningen mellem fantasi og følelse, indbildningskraft og sansning, som konstituerer den menneskelige erkendelse, vil medføre en beåndelse af naturvidenskaberne med det "Levendes" "Historie" som udgangspunkt (Grundtvig, *Nordens Mythologi* 1832, US V 445f.), "Mennesket, som er Skaberens Spejl paa Jorden, finder naturligvis igen sit Spejl i den ham underordnede Skabning" (Grundtvig, *Nordens Mythologi* 1832, US V 555f.). Når Grundtvig i 1830'erne "inviterer" samtidens naturvidenskabsmænd til samarbejde, sker det grundlæggende på de præmisser, at menneskevidenskaben, historien, har forrang frem for de øvrige videnskaber.

Grundtvigs invitation til samtidens naturfilosofisk påvirkede videnskabsmænd er nok først og fremmest tiltænkt H.C. Ørsted. Grundtvig bestræber sig i disse år på at få sagt, at dét før-kopernikanske verdensbillede, han hyl-der, ikke er videnskabeligt bevist, men som en hypotese står over for det kopernikanske – tiden, udviklingen, vil vise, hvilket der er det sande. Men selv om Grundtvig bruger Dannevirketidens understregning af den menneskelige erkendelses uafsluttethed på denne måde, betyder det ikke, at han nu har forladt de afgørende grundmotiver, der konturerer hans verdensanskuelse i 1810'erne, tanken om historien, dvs. videnskaben om mennesket som den afgørende videnskab, der skal forklare naturen og den deraf følgende naturvidenskabelige klarhed i endetiden forud for en kamp mellem Kristus og hans modstander.

Også den gamle Grundtvig gør rede for naturvidenskabens rolle i endetidskampen mellem Kristus og hans modstander forud for Guds riges komme. Den videnskabelige blomstringstid, som den historisk orienterede videnskab og videnskabelighed i Nord oplever, skildres af Grundtvig i flere af de sene tekster. *Dansk Ravnegald* fra 1860 er et fremtidsdigt om Danmark halvtreds år fremme. Det blev ikke trykt i Grundtvigs levetid, men blev i afskrifter læst af grundtvigianerne og er genstand for foredrag indtil det trykkes i Holger Begtrup's Grundtvigudgave fra 1900-tallets begyndelse. I digtet gør Grundtvig endnu engang op med , hvad han opfatter som naturvidenskabens forklaring af det højere, mennesket, ved hjælp af det lavere. "Højlærde Mænd" fra den græske naturfilosof "Thales" (ca. 634-546 f. Kr.) indtil Alexander von "Humboldt" (1769 - 1859) har fortalt mennesket "det er en Draabe kun/af Verdenshavets Vande", men i stedet skal naturen forklares af mennesket, der skal

...spørge Aanden og sit Liv
om Lovene for Kryptet
for Jord og Luft og Ild og Vand
og for de Kræfter vilde
om synes nu fra Aand og liv
i Oprørsaand løsrevne

(Grundtvig, Dansk Ravnegald, Poetiske Skrifter VIII 437-438).

Grundtvigs polemik mod naturvidenskaben klinger her således, at man

erindres om Darwins udviklingslære – hovedværket *Arternes Oprindelse* var udkommet på engelsk, men endnu ikke på dansk. Det fremgår dog samtidig, at Grundtvig lader Humbolts naturfilosofisk påvirkede lære om livets opståen i urhavet slutte rækken af modstandere, og der er intet i hans kritik, der ikke kunne være sagt af ham forud for Darwin. Afgørende er hans forventning om en nordisk videnskabelighed, der forklarer det lavere af det højere, naturen af mennesket. I *Christenhedens Syvstjerne* fra 1855 deler Grundtvig den sande videnskabelighed op i to: den nordiske menighed skal forklare historien, den indiske, sidste og syvende menighed naturen. Den indiske menighed skal oplyse om ordet og troen/hjertet, ånden og kærligheden, og denne oplysning omfatter alt jordisk, da kærligheden eller følelsen for Grundtvig er forbindelsesleddet til legemligheden. Når naturen forklares, gribes den indiske menighed imidlertid af dæmonisk stolthed, og så løsriver naturvidenskaben sig, som for den unge Grundtvig i 1812-verdenskrøniken står naturvidenskaben i højere grad end historievidenskaben altid i fare for at selvstændiggøre sig:

Det er, pluddervælsk at sige,
Som endnu man fatter bedst,
I "Naturens" Skyggerige,
Lyset da vil holde Fest
Ei som Dværgene histinde
Uden Gud og Aand i BlindeMen som Halvgud heel oplyst
(Grundtvig, *Christenhedens Syvstjerne*, VII, 48).

Troen har skabt videnskaben, men denne selvstændiggør sig og gør teologien til ikke blot naturvidenskabens, men selve den stræbende menneskelige erkendelses tjenestepige, terne "hos fru Vidskab hovedrig", og derved glemmes kærligheden, som driver værket. "Byggemestren blandt de Frelste", altså den kristne "Vidskab" opblæses til hovmodig selvros og menigheden har da omvendelse behov. I Grundtvigs skildring indgår den allegoriserende naturtydning, den tænkes som i Blik paa Poesiens Historie sammen med menneskets naturbeherskelse, naturvidenskaben kan "udlægge" "Lignelser af Vidsoms Aand" fra det mindste til det største, naturvidenskabsmanden ved "hvad alt betegner", "udregner" alt "i sit Hoved", men glemmer kærligheden.

Christenhedens Syvstjerne er blevet til omtrent samtidig med Den christelige Børnelærdom. I dette sit teologiske hovedværk skildrer Grundtvig, hvorledes antikrist vil afvise tanken om den kristne menigheds opstandelsestro, der jo blot er en åndelig virkelighed i håbet. I stedet vil han "bruge alle mulige sorte Kunster til Øienforblindelse, saa han synes at have alle Verdenskræfterne i sin Tjeneste" og love sine tilhængere legemlig Udødelighed (Grundtvig, *Den Christelige Børnelærdom*, US IX 591-593). Grundtvig identificerer i værket "Naturaanden" med den romerske "*anima mundi*", verdensånden, der repræsenterer den franske materialistisk-mekanici-stiske forklaring af mennesket, dets bevidsthed og sprog, som blotte og bare reflekser af legemets menneskelige maskine (Grundtvig, *Den Christelige Børnelærdom*, US IX 524-532). Grundtvigs fjendebilleder er således forbløffende konstante – de holder sig fra 1810erne og frem til 1860erne og længere endnu.

Relevans i dag? Fleischer, Grundtvig og nutiden

Med ovenstående redegørelse er det søgt vist, hvorledes Grundtvigs *verdensanskuelse* bliver til på baggrund af traditionen - både den lange, overgribende tradition fra oldkirkens dage og ned mod år 1800 og den nære tradition, den sene fysikoteologi og den samtidige naturvidenskab, og, i med- og modspil, den organologiske naturbetragtning og den romantiske og idealistiske naturfilosofi. Grundtvigs *ærinde* i alt dette er at vise, hvorledes mennesket indgår i et kosmos, der er gennemgribende bestemt af dets skabers virke og derfor ikke kan tænkes eller kortlægges videnskabeligt uden Gud. Grundtvigs bastante understregning af mennesket som universets midte overbeviser ikke i dag, og hans dermed forbundne afvisning af det kopernikanske verdensbillede er med rette blevet kritiseret op gennem tiden.

Hvad der har blivende betydning er det forhold, at Grundtvig understreger menneskets gudbilledlighed og i samme åndedrag taler om en form for gudbilledlighed i anden række i naturen – tanker, der både griber ved deres karakter af kristen poesi og også maner til betænksom omgang med naturen. Men samtidig skal Grundtvigs forlæg – Fleischers naturhistorie – ikke glemmes som et sympatisk forsøg på at gøre rede for menneskets stilling i skaberværket med det moderne verdensbillede som horisont, et for-

søg, der også indbefatter tanken om menneskets ansvarlige omgang med den natur det både er en del af og samtidig står i et brudt forhold til i kraft af sit bevidsthedsliv.

Litteratur:

Arvidsson, Bengt, *Naturlig teologi och naturteologi. Naturen som bild i dansk fromhetstradition omkring år 1600*. Lund 1990.

Bastholm, Chr., *Den Christelige Religions Hovedlærdomme*, Kbh. 1883.

Fleischer, Esaias, *Naturhistorie I-X*, Kbh. 1786-98.

Gloy, Karen, *Das Verständnis der Natur I-II*, München 1995-1996.

Grundtvig, N.F.S., Kort Begreb af Verdens Krønike 1812 (VK 1812), *Udvalgte Skrifter* (US) v. G. Begtrup, Kbh. 1903-1909, II.

Grundtvig, N.F.S., *Dannevirke*, et Tidsskrift 1816-1819 (DV).

Grundtvig, N.F.S., *Udsigt over Verdens-Krøniken fornemmelig i det Lutherske Tidsrum*, Kbh. 1817 (VK 1817).

Grundtvig, N.F.S., *Blik paa Poesiens Historie og Bernhard Severin Ingemann*, 1822, Udg. v. Fl. Lundgreen-Nielsen, Kbh. 1983.

Grundtvig, N.F.S., *PræstøPrædikener*, I-II, v. Chr. Thodberg, Kbh.

Grundtvigs N.F.S., *Grundtvigs Prædikener I-XII* (GP) v. Chr. Thodberg, Kbh.

Grundtvig, N.F.S., *Nordens Mythologie*, 1832, US V.

Grundtvig, N.F.S., *Om Nordens Videnskabelige Forening, Værker i Udvalg* v. Hal Koch og Georg Christensen, Kbh. 1940-1946, I-X, IV.

Grundtvig, N.F.S., *Dansk Ravne-Galder, Grundtvigs Poetiske Skrifter* v. Sv. Grundtvig og g. Christensen, I-IX, Kbh. 1880-1930.

Grundtvig, N.F.S., *Den Christelige Børnelærdomme*, 1855-61, US IX.

Grundtvig, N.F.S., *Christenhedens Syvstjerne*, v. Th. Balslev, Kbh. 1955.

Herder, J. G., *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, Sämmtliche Werke*, hrsg. B. Suphan, I-XXXIII, XIII, Berlin 1877-1913.

Lindborg, Rolf, *Maskinen människan och doktor La Mettrie*, Karlshamn 1984.

Münter, Fr., *Betragtninger over den naturlige Theologie*, Kbh. 1805.

Rothe, Th. Naturen, *Betragtet efter Bonnet I-IV*, Kbh. 1791-1794.

Kim Arne Pedersen, valgmenighedspræst i Odder, projektforsker, lic. teol. Ansat på AU, Det teologiske fakultet 1992-2005, leder af Grundtvig-akademiet, Vartov, 1998-2000. Talrige artikler om Grundtvig og grundtvigianisme i videnskabelige artikler og i dagspressen.

Noter

- 1 IPCC står for Intergovernmental Panel on Climate Change. Læs mere på www.ipcc.ch.
- 2 IPCC fourth assessment report, 2007.
- 3 UNFCCC står for United Nations Framework Convention on Climate Change. Læs mere om UNFCCC på www.unfccc.int.
- 4 Læs mere om Kirkernes Verdensråds klimaarbejde på www.oikoumene.org.
5. Læs mere om Grøn kirke på www.gronkirke.dk.
- 6 Læs mere om *Countdown to Copenhagen* på www.countdowntocopenhagen.dk Der kan man også skrive under på den internationale underskriftsindsamling for at støtte en retfærdig klimaaftale i København 2009.
- 7 Foredrag holdt på *Konference for kirke og klima* d. 25. oktober 2008, Århus. Jeg takker Det Mellemkirkelige Råd og Århus Stift for indbydelsen samt Mikkel Christoffersen for kritisk gennemlæsning af manuskriptet.
- . Muligvis afledt af akkadisk *birtu*, "bånd", se Jesper Høgenhaven, "Pagt", i *Gads Danske Bibelleksikon*, Geert Hallböck og Hans Jørgen Lundager Jensen (red.). København: Gad, 1998, bind 2, s. 146-148.
- 9 "Pagt" eller "testamente" hedder på græsk *diathéke*, der egentlig betyder "det, som bliver sat sammen i en orden" (1 Kor 11,25; Luk 22,20).
- 10 Intergovernmental Panel on Climate Change, *Climate Change 2007: Synthesis Report* (79 sider) og *Climate Change 2007: Summary for Policymakers* (22 sider), begge revideret d. 17. November 2007. Disse og andre dokumenter er tilgængelige på <http://www.ipcc.ch/ipccreports/ar4-syr.htm>). De følgende angivelser, hvor ikke andet er angivet, er taget herfra.
- 11 Intergovernmental Panel on Climate Change, *Climate Change 2007: Technical Summary*, s. 27.
- 12 Oplysninger if. Michael S. Northcott, *A Moral Climate: The Ethics of Global Warming*. London: Darton, Longman and Todd, 2007, s. 25, med henvisning til IPCC-rapporter.
- 13 Oplysninger if. Bjørn Lomborg, *Køl af – sandheder og skrøner om den globale opvarmning*. København: Lindhardt & Ringhof, 2008, s. 21.
- 14 David King, "Climate Change: The Science and the Policy", i *Journal of Applied Ecology* no. 42, 2005, s. 779-783, her citeret fra Northcott 2007:22.
- 15 Efter en periode med stor optimisme er man nu klar over de betydelige økonomiske omkostninger ved forskellige former for biobrændsel, også i form af

- CO2-udvikling. Se fx Joe Fargiones studier fra The Nature Conservancy og University of Minnesota, se "Climate Change and Energy: The True Costs of Biofuels", www.nature.org/initiatives/climatechange/features/art23819 (8. februar 2008).
- 16 30% af Argentinas udledning af drivhusgas skyldes således deres mange køer, der afgiver metangasser, der har en 23 gange kraftigere drivhuseffekt i forhold til CO₂, se www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-1033656.
 - 17 Alle tal ifølge artiklen (uden forfatter) "Powering up", i *Beijing Review*, vol. 51, no. 42, 16. oktober, 2008.
 - 18 Se forsiden "Das unheimliche Comeback" og artiklen "Kernkraft – ja bitte?", i *Der Spiegel*, nr. 28, 2008, s. 20-32.
 - 19 Niels Henrik Gregersen (red), *Fragmenter af et spejl. Bidrag til dogmatikken. Frederiksberg: Anis, 1992, 3. udgave 2003*; Roald E. Kristiansen, *Økoteologi*. Viborg: Anis, 1993. Her står netop pagtstanken i centrum, ligesom inspirationen fra den amerikanske procesteologi er mærkbar.
 - 20 Se hertil Philip Clayton and Arthur Peacocke (red.), *In Whom We Live and Move and Have Our being. Panentheistic Reflections on God's Presence in a Scientific World*. Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2004.
 - 21 Niels Henrik Gregersen, "Renæssancemyten revideret", i *Fønix* 31:1, 2007, s. 4-14.
 - 22 Løgstrup skelnede her mellem eksistential og imødegået transcendens, *Vidde og Prægnans. Metafysik I*. Haslev: Gyldendal, 1976, s. 134-145.
 - 23 K.E. Løgstrup, *Ophav og omgivelse. Metafysik III*. Viborg: Gyldendal, 1984.
 - 24 K.E. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse. Metafysik IV*. Haslev: Gyldendal, 1978, s. 54-58.
 - 25 Løgstrup 1984:100-101.
 - 26 Ole Jensen, *Frem til naturen og andre essays*. Viborg: Fremad, 1980, s. 9.
 - 27 Jensen 1980:15. Se også Ole Jensen, *I vækstens vold. Økologi og religion*. Viborg: Fremad, 1976, s. 139-145.
 - 28 Jensen 1976:104-107, 133-137 og 139.
 - 29 Niels Henrik Gregersen, "The Cross of Christ in an Evolutionary World", i *Dialog: A Journal of Theology*, vol. 40:3, 2001, s. 192-207.
 - 30 Arne Næss, "The Shallow and the Deep: Long Range Ecology Movement", i *Inquiry* 16, 1973, s. 95-100, senere udarbejdet i Arne Næss, *Ecology, Community and Lifestyle: Outline of an Ecosophy*, trans. D. Rothenberg. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. For en oversigt og diskussion, se nærmere Kristiansen 1993:82-101 (note 10), eller B. Taylor & M. Zimmermann, "Deep

- Ecology", i *Encyclopedia of Religion and Nature*, vol 1., s. 456-460.
- 31 Næss 1989:174.
 - 32 Jakob Wolf, "Vi har pligt til at værne om klodens liv", kronik i *Kristeligt Dagblad* d. 19. september 2008: "Kampen mod klimaforandringerne falder ind under næstekærlighedsbuddet, fordi vores klode med alle dens levende væsener er blevet vores næste".
 - 33 Denis Edwards, *Ecology at the Heart of Faith*. Maryknoll, NY: Orbis Books, 2006, s. 52-60.
 - 34 Christopher Southgate, *The Groaning of Creation: God, Evolution, and the Problem of Evil*. Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 2008, s. 75-77.
 - 35 Norman Habel, David Rhoads & Paul Santmire, *Celebrating Christ with Creation – A Theology of Worship for the Season of Creation* (under udgivelse 2008-09), kap. 5, tilgængelig på www.seasonofcreation.com/theology.
 - 36 Oversat i Regin Prenter (red.), *Luthers skrifter i udvalg bind 2: Skrifterne om kirke og gudstjeneste*. København: Gad, 1963, s. 270-417, her s. 387-389.
 - 37 Michael Northcott 2007:163 (note 5).
 - 38 Nanna Schelde, artikler om "Interfaith Climate Summit" i Uppsala, i *Kristeligt Dagblad*, den 2. December 2008.
 - 39 Hans Küng, *Projekt Weltethos*, 1990. Norsk oversættelse: *Etikk for verdens fremtid*. Oslo: Land og Kirke og Gyldendal Norsk Forlag, 1993.
 - 40 Raold E. Kristiansen, *Økoteologi*. Anis: Frederiksberg, 1993.
 - 41 Gustaf Wingren, *Credo*. Lund: CWK Gleerup, 1974, 47-50.
 - 42 Heather Eaton, *Introducing Ecofeminist Theologies*. Introductions in Feminist Theology 12. London/New York: T&T Clark International, 2005, s. 7-8.
 - 43 Eaton 2005:79.
 - 44 Sallie McFague, Super, *Natural Christians. How we should love nature*. Minneapolis: Fortress Press, 1997, 1. Sallie McFague, *A New Climate for Theology. God, the World and Global Warming*. Minneapolis: Fortress Press, 2008, s. 133.
 - 45 Eaton 2005: 80-81.
 - 46 McFague 2008:37.
 - 47 McFague 1997:8.
 - 48 Eaton 2005:38-39.
 - 49 Eaton 2005:64-65.
 - 50 McFague 1997:33.

- 51 För en utförlig diskussion kring moderskap i feministisk kristen teologi, se Cristina Grenholm, *Moderskap och kärlek. Schabloner och tankeutrymme i feministteologisk livsåskådningsreflektion*. Nora: Nya Doxa, 2005.
- 52 McFague 1997:19-20.
- 53 McFague 1997:26, 23008:58.
- 54 McFague 2008:132.
- 55 McFague 1997:8.
- 56 McFague 1997:8-9, 2008: 38.
- 57 Eaton 2005:79.
- 58 McFague 2008:36, 38.
- 59 Citeret fra Norman O. Browne, *Livet versus døden*. København: Schultz Forlag, 1970, s. 276.
- 60 Vagn Lundbye, *Hvalfisken*. København: Borgen, 1980, s. 161.
- 61 Oversat af Ivan Malinovski og trykt i *Glemmebogen*. København: Borgen, 1963, s. 46.
- 62 Erik A. Nielsen, *Modernismens i dansk lyrik 1870-1970*. København: Fremad, 1976, s. 151.
- 63 Danske Kirkers Råd (DKR) er en paraplyorganisation for danske kirkesamfund og kirkelige organisationer. Rådet nedsætter arbejdsgrupper til at arbejde med relevante temaer. Klimagruppen blev nedsat i marts 2008 og har i den korte tid den har eksisteret fået en hjemmeside op at køre med information til kirker om hvordan de kan blive "grønne". Desuden arbejder gruppen frem mod klimatopmødet i 2009 og er bl.a. med til at forberede en international kirkelig og økumenisk deltagelse ved topmødet via sin deltagelse i Kirkernes Verdensråds Klimaarbejdsgruppe (WCC Climate Change Working Group).
- 64 Pt. består DKRs Klimagrube af repræsentanter fra folkekirken, Den romersk-katolske kirke, Metodistkirken, Den anglikanske kirke og Folkekirkens Nødhjælp. DKRs sekretariat varetager tovholder- og sekretæropgaver for gruppen.
- 65 Christian Aid, "Global Warming, Unnatural Disasters and the World's Poor, Christian Aid reports", 2000.
- 66 IPCC er en samling af 2000 videnskabsmænd, økonomer og policy formulere, der er bragt sammen i 1988 af "World Meteorological Organization" og De Forenede Nationer til at undersøge mulige årsager til og konsekvenser af klimaforandringerne. Deres data er det primære referencepunkt for videnskabelige kredse, industrien og regeringer verden over.

- 67 IPCC, "Summary for Policymakers (A Report of Working Group 1 of the IPCC 2", 2001. Kan læses på www.ipcc.ch.
- 68 World Research Institute – Climate Analysis Indicator Tool.
- 69 Christian Aid, *Global Warming, Unnatural Disasters and the worlds poor*", Christian Aid Reports , 2000.
- 70 WWF International, "Living Planet Report 2008", tilgængelig på wwf.dk.
- 71 Simms, Andrew (New Economics Foundation), John Magrath, (Oxfam), & Hanna Reid (International Institute for Environment and Development); "Up in smoke",2004.
- 72 Tearfund UK præsentation for Integral Alliance Partners – 2008.
- 73 www.panda.org.
- 74 IPCC, Special Report – *The regional Impacts of Climate Change: An Assessment of Vulnerability – Summary for Policymakers*.
- 75 DFID, White Paper on International Development, 2006.
- 76 McMichael at al., "Climate Change and Human Health – Risk and Responses. WHO, UNEP, WMO, Geneva, 2003.
- 77 Vektorbårne sygdomme henviser til smittebærere såsom myg, flåt, tæger, igler ol. Smitteofferne forekommer normalt hos vilde dyr så som fugle og overføres af en vektor til mennesker eller husdyr
- 78 Begrebet naturkatastrofe er i sagens natur vildledende, da katastroferne ikke er naturlige, men menneskeskabte.
- 79 "The clean development mechanism" er den ordning, der tillader industrialiserede lande at betale for kulstoftilgodehavender produceret af udslipsreducerende projekter i udviklingslandene og kreditere dem mod egne udslipsmål.
- 80 2008 ECHO Partners Conference. IOM presentation.
- 81 Se f.eks. CARE og Maplethorpe's arbejde (www.careclimatechange.org).
- 82 *International Journal of Mental Health Systems* 2008, 2:13 – www.ijmhs.com/content/2/1/13.
- 83 Se Mercy Corps International's 200 ECHO partner conference presentation on climate change http://ec.eurropa.eu/echo/about/actors/partners_en.htm.
- 84 De første afsnit er inspireret af Jakob Wolf, *Vi har pligt til at værne om klodens liv*, kronik i Kristeligt Dagblad 19/9 2008
- 85 Udvikling nr. 6/2008

Klimakrisen

- en udfordring til teologi og kirke

I de seneste år er vi blevet opmærksomme på, at udviklingen i klimaet kan ændre afgørende på livsvilkårene for hele klodens befolkning. Mens der indtil for nylig var meget delte meninger mht. udviklingen i jordens klima, er der nu opstået en konsensus på dette område. Vi står over for kritiske klimaændringer, som i høj grad er menneskeskabte. Den drastiske forøgelse af udledning af CO2 og andre drivhusgasser har forårsaget en global opvarmning, som vil få alvorlige konsekvenser overalt på jorden, men som især vil ramme de fattige og mest sårbare mennesker i den tredje verden.

I dette nummer af Ny Mission sættes der fokus på denne alvorlige krise. I bogens hovedartikel giver professor i samtidsteologi Niels Henrik Gregersen et bud på, hvordan en kristen skabelses og inkarnationsteologi kan inspirere os til at se realiteterne i øjnene og diskutere mulige løsninger. I bogens øvrige artikler tages klimakrisen op som en udfordring for teologi og kirke, for missions-, nødhjælps og udviklingsarbejde - og for ganske almindelige kristne. Forfatterne forsøger at give svar på centrale spørgsmål som "Hvad ved vi?", "Hvad tror vi?", "Hvad gør vi?" mht. klimakrisen og dens konsekvenser.

Disse og andre spørgsmål, som kommer op på klimatopmødet i København i slutningen af 2009, fortjener også at blive drøftet i menigheder og studiekredse og alle andre de steder, hvor man bekymrer sig om vor fælles fremtid og ønsker at tage vare på skaberværket.

Ny Mission er en skriftserie, der udgives af Dansk Missionsråd i samarbejde med Unitas Forlag, og udkommer med to numre om året.

Tidligere udgivelser i serien

1. Kulturkristendom og kirke – 1999
2. Gudstjeneste og mission – 2001
3. Globalisering og mission – 2001
4. Samarbejde i mission – 2003
5. Mission og etik – 2003
6. Kirke i mission – 2004
7. Religionsteologi - 2004
8. Missionær i det 21. århundrede - 2005
9. Mission og dialog – 2005
10. Mission og penge – 2006
11. Anerkendelse og mission – efter Muhammedkrisen - 2006
12. Diakoni og udvikling i kirke og mission - 2007
13. "The Next Christendom" - udfordringer fra syd - 2007
14. Teologisk (ud)dannelse i en missional kirke – 2008
15. Evangelisering – missionens fokus - 2008

Planlagte numre i serien

17. Fra Edinburgh 1910 til Edinburgh 2010 - okt 2009

Skriftserien Ny Mission - eller evt. enkelte bøger - kan bestilles hos:

Unitas Forlag

Peter Bangs Vej 1D

2000 Frederiksberg

Telefon 3616 6481 • Fax 3811 6481

E-mail: forlag@unitas.dk